

Μνήμων

Τόμ. 29 (2008)

Ένας αυτόπτης μάρτυρας στην εκτύπωση της
Πατρικής Διδασκαλίας και οι δύο εκδόσεις της το
1798

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.6](https://doi.org/10.12681/mnimon.6)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΚΚΩΝΑΣ Γ. (2011). Ένας αυτόπτης μάρτυρας στην εκτύπωση της Πατρικής Διδασκαλίας και οι δύο εκδόσεις της το 1798. *Μνήμων*, 29, 65–91. <https://doi.org/10.12681/mnimon.6>

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ

ΕΝΑΣ ΑΥΤΟΠΤΗΣ ΜΑΡΤΥΡΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΤΗΣ *ΠΑΤΡΙΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ*
ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΟ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΟ 1798

Δέν ἔχουν βρεῖ ἀκόμη τὴν ὀριστική τους ἀπάντηση ὅλα τὰ ἐρωτήματα ποὺ ἀφοροῦν στὴ συγγραφὴ καὶ τὴν ἐκδοσὴ τῆς διαβόητης *Πατρικῆς Διδασκαλίας*, τοῦ περισσότερο μελετημένου ἀπὸ τὰ κείμενα μὲ τὰ ὁποῖα ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία προσπάθησε νὰ νοθεύσει τὸ ποίμνιό της, ὥστε νὰ ἀντισταθεῖ στὴ γοητεία ποὺ ἀσχοῦσαν οἱ ἐπικίνδυνες, τόσο γιὰ τὴν ἴδια ὅσο καὶ γιὰ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος, φιλοσοφικὲς καὶ πολιτικὲς ἰδέες τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ: τὸ ζήτημα τῆς συγγραφικῆς πατρότητος θεωρεῖται ἀνοιχτό, δὲν γνωρίζουμε μὲ ἀκρίβεια πότε μέσα στὸ 1798 τυπώθηκε τὸ φυλλάδιο, δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ἂν ὁ Ἀρμένιος τυπογράφος Πογὼς Ἰωάννου, ποὺ τὸ ὑπογράφει, τὸ τύπωσε σὲ δικό του ἐργαστήριο, ἐκτελώντας παραγγελία τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων ἢ/καὶ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ἢ στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο ποὺ ἰδρύθηκε τὸ ἴδιο ἔτος, τὸ 1798. Θὰ ἐπιχειρήσω μὲ ὅσα ἀκολουθοῦν νὰ συμβάλω στὴν προσπάθεια διατύπωσης καλύτερων ἀπαντήσεων στὰ ἐρωτήματα αὐτά: θὰ προσθέσω, στὶς λιγοστὲς πληροφορίες ποὺ συγκέντρωσαν ἀπὸ τὶς πηγὲς ὅσοι ἐρευνητὲς καταπιάστηκαν μὲ τὸ ζήτημα τῆς συγγραφῆς καὶ τῆς ἐκδόσεως τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας*, τὰ λίγα λόγια ἐνὸς Ἀγγλοῦ περιηγητῆ, ποὺ βρισκόταν τότε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἐπισκέφθηκε τὸ τυπογραφεῖο μίαν ἀπὸ τὶς ἡμέρες κατὰ τὶς ὁποῖες γινόταν ἡ ἐκτύπωση· στὰ γνωστὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ κειμένου θὰ προσθέσω μίαν ἀνέκδοτη μαρτυρία ἀπὸ καλὴ πηγὴ καὶ θὰ προσπαθῶ νὰ δείξω ὅτι συγγραφέας εἶναι πράγματι ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Ἀνθιμος, παρὰ τὰ ὅσα ἔχουν κατὰ καιροὺς ὑποστηριχθεῖ περὶ τοῦ ἀντιθέτου· θὰ δείξω, τέλος, ὅτι τὸ φυλλάδιο δὲν ἐκδόθηκε μίαν, ὅπως νομίζαμε, ἀλλὰ δύο φορές στὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 1798.

Ὁ William George Browne¹ ταξίδεψε σχεδὸν ὀκτὼ χρόνια στὴν Ἀφρική, στὴ Μέση Ἀνατολὴ καὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία· ἔφυγε στὰ τέλη τοῦ 1791 ἀπὸ τὴν

1. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του βλ. Robert Walpole, *Travels in Various Countries of the East, being a Continuation of Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey*, &c, Λονδίνο 1820, σ. 162-184.

Ἀγγλία καὶ ἐπέστρεψε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1798. Τελευταῖος σταθμὸς τοῦ ταξιδιοῦ του στὴν Ἀνατολὴ ἢ πρωτεύουσα τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπου ἔφτασε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1797, τὸν καιρὸ πού εἶχε σημάνει συναγερμὸς γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ Πασβάνογλου. Τὸ 1799, ἓνα χρόνο περίπου μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἀγγλία, ὁ Browne ἐξέδωσε στὸ Λονδίνο ἓνα πολυσέλιδο βιβλίον² γιὰ νὰ περιγράψει ὅσα εἶδε καὶ γιὰ νὰ συγκρίνει στὸ τέλος τὸν τρόπο ζωῆς Δυτικοευρωπαίων καὶ Ἀνατολιτῶν, προκειμένου νὰ ἀπαντήσῃ τελικὰ στὸ ἐρώτημα ποιοὶ ἦσαν οἱ εὐτυχέστεροι. Ἀπὸ τὶς 496 σελίδες τοῦ βιβλίου αὐτοῦ μόνον ἕξι εἶναι ἀφιερωμένες στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ στίς ἕξι αὐτὲς σελίδες ὁ μᾶλλον ἀνυπόμονος νὰ ἐπιστρέψῃ στὴν πατρίδα του ταξιδιωτῆς ἀναφέρεται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον σύντομα στὰ ἐξῆς θέματα: Πασβάνογλου, χαρακτηῖρας τοῦ νῦν σουλτάνου, κατάστασις τῆς παιδείας, δημόσιες βιβλιοθήκες, τουρκικὴ καλαισθησία (taste), γαιάνθρακες, ἐλληνικὸ τυπογραφεῖο (Greek printing-house), πολεμικὸ ναυτικόν. Γιὰ τὸ «ἐλληνικὸ τυπογραφεῖον» ὑπάρχει μόνον μιὰ μικρὴ παράγραφος 4,5 ἀράδων, στίς σελίδες 423 καὶ 424:

Went to a Greek printing-house conducted by an Armenian. They were printing a small exhortation in the Greek language, written by Anthimus, Patriarch of Jerusalem, against the prevailing tenets of Deism and Atheism. They throw off about a thousand sheets a day.

(Πῆγα σ' ἓνα ἐλληνικὸ τυπογραφεῖο, διευθυνόμενον ἀπὸ ἓνα Ἀρμένιο. Τύπωναν μιὰ μικρὴ παραίνεσις στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, γραμμένη ἀπὸ τὸν Ἀνθιμο, πατριάρχην Ἱεροσολύμων, κατὰ τῶν διαδιδομένων δοξασιῶν τοῦ ντεϊσμοῦ καὶ τοῦ ἀθεϊσμοῦ. Βγάζουν περίπου χίλια φύλλα τὴν ἡμέραν).

Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι ὁ Browne εἶδε τὴν *Πατρικὴ Διδασκαλία* νὰ τυπώνεται. Μᾶς δίνει ἡ μαρτυρία αὕτῃ στοιχεῖα πού βοηθοῦν νὰ δώσουμε καλύτερες ἀπαντήσεις στὰ ἐρωτήματα πού προανέφερα; Νομίζω πὼς ναί. Ἄς ἀρχίσουμε μὲ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου τῆς ἐκτύπωσης. Δυστυχῶς ὁ περιηγητῆς μας

2. *Travels in Africa, Egypt and Syria, from the years 1792 to 1798*. Τὸ βιβλίο μεταφράστηκε σχεδὸν ἁμέσως στὰ γαλλικὰ καὶ στὰ γερμανικὰ: *Nouveau voyage dans la Haute et Basse Egypte, la Syrie, le Dar-Four [...] fait depuis les années 1792 jusqu'en 1798 [...] Traduit de l'anglais sur la deuxième édition, par J. Castéra*, 2 τόμοι, Παρίσι 1800, καὶ, *W. G. Brownes Reisen in Africa, Egypten und Syrien, in den Jahren 1792 bis 1798. Aus dem Englischen übersetzt und mit Anmerkungen versehen von M. C. Sprengel*, Βερολίνον-Ἀμβούργο 1801. Ψηφιακὰ πανομοιότυπα τῆς πρώτης ἀγγλικῆς ἐκδόσεως καὶ τῆς γαλλικῆς μετάφρασεως εἶναι διαθέσιμα στὸ Διαδίκτυο: URL: http://books.google.com/books?id=K1UGAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=Browne+travels&as_brr=1#PPR3,M1 καὶ <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k104076z> (Τελευταία ἐπίσκεψη: 13.12.2008).

δὲν σημείωσε τὴν ἡμερομηνία τῆς ἐπίσκεψῆς του στὸ τυπογραφεῖο. Ὅμως στὴν ἐπόμενη παράγραφο, ποὺ ἀναφέρεται στὸ ὁθωμανικὸ πολεμικὸ ναυτικὸ, γράφει ὅτι στὶς 2 Ἀπριλίου τοῦ 1798 εἶδε ἀγκυροβολημένα στὸ Βόσπορο ὀκτὼ πολεμικὰ πλοῖα. Ἄν γιὰ κάποιον λόγο δὲν ἄλλαξε τὴ σειρά τῶν σημειώσεών του ὁ Browne, πράγμα ποὺ εἶναι καὶ τὸ πιθανότερο, νομίζω ὅτι ἔχουμε ἕναν καλὸ terminus ante quem γιὰ τὴν ἐκτύπωση τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας*, ἢ μᾶλλον γιὰ τὴν ἐναρξή τῆς ἐκτύπωσης.

Παλαιότερα ὁ Richard Clogg, ὁ πρῶτος ποὺ μελέτησε συστηματικὰ τὸ φυλλάδιο καὶ τίς συνθήκες ὑπὸ τίς ὁποῖες γράφτηκε καὶ τυπώθηκε, εἶχε δηλώσει ἀδυναμία ἀκριβοῦς προσδιορισμοῦ τοῦ χρόνου τῆς ἐκδοσης, ἀλλὰ εἶχε καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὴ πραγματοποιήθηκε στὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ ἢ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1798.³ Ὁ Clogg δὲν εἶχε προσέξει αὐτὸ ποὺ παρατήρησε ὁ Λέανδρος Βρανούσης ἀπὸ τὸ 1965-1966, ὅτι δηλαδή ὁ Κοραῆς στὴν *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία*, μᾶς εἶχε πεῖ μὲ δυνατὴ φωνὴ πὼς ἡ *Πατρικὴ Διδασκαλία* κυκλοφόρησε ἀρκετὰ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1798, δηλαδή πρὶν τὸ θάνατο τοῦ Ρήγα καὶ τῶν συντρόφων του, τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1798.⁴ Ἡ μαρτυρία τοῦ Browne λοιπὸν ἐπιβεβαιώνει καὶ ἐνισχύει τὸ ὀρθὸ αὐτὸ συμπέρασμα. Ἀντίθετα μὲ ὅσα εἶχε συμπεράνει ὁ Clogg,⁵ δὲν θὰ πρέπει νὰ συνδέουμε τὴ συγγραφὴ καὶ τὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ φυλλαδίου μὲ τὴν ἔνταση στὶς γαλλο-ὁθωμανικὲς σχέσεις τὸν Αὐγούστο τοῦ 1798 καὶ τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου ἐναντίον τῆς Γαλλίας τὸν Σεπτέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους.

Ἐπιστρέφουμε τώρα στὰ λίγα λόγια τοῦ Browne: «Πῆγα σ' ἕνα ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο, διευθυνόμενο ἀπὸ ἕναν Ἀρμένιο» εἶναι ἡ πρώτη του φράση, ὅπως εἶδαμε. Ὁ Ἀρμένιος τυπογράφος εἶναι βέβαια ὁ «Πογὼς Ἰωάννου ὁ ἐξ Ἀρμενίων», ὅπως διάλεξε νὰ ἐξελληνίσει τὸ ὄνομά του, ἴσως μὲ τὴ βοήθεια τῶν Ἑλλήνων ὑψηλῶν συνεργατῶν του, ὁ Poghosi (ἢ Poḡos ἢ Boghos) Arapean (ἢ Arabian), ἐξαιρετικὸς στοιχειοχύτης καὶ τυπογράφος, γιὸς τοῦ Yovhannēs Apowc'exc'i Arapean. Αὐτὸς ὁ Yovhannēs (Ἰωάννης) Arapean τὸ 1776 εἶχε ἀγοράσει τὸ μεγαλύτερο ἀρμενικὸ τυπογραφεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης, ἰδρυ-

3. Richard Clogg, «The 'Dhidhaskalia Patriki' (1798): an Orthodox Reaction to French Revolutionary Propaganda», *Middle Eastern Studies* 5 (1969) 94-95.

4. «Πρέπει νὰ εἶχε κυκλοφορήσει τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ ἔτους ἐκεῖνου, ἀφοῦ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1798, πρὶν θανατωθεῖ ἀκόμα ὁ Ρήγας, ὁ Κοραῆς τὴν εἶχε λάβει στὸ Παρίσι, εἶχε συντάξει καὶ εἶχε τυπώσει τὴν ἀναίρεσή της». Λέανδρος Βρανούσης, «Ἄγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια καὶ ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Κοραῆ». Ἡ φιλογαλλικὴ καὶ ἡ ἀντιγαλλικὴ προπαγάνδα», *Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 15-16 (1965-1966), Ἀθήνα 1997 (ἀνατύπωση), 190. Ὁ τόμος εἶχε τυπωθεῖ ἀλλὰ ἔμεινε ἀδετος γιὰ χρόνια καὶ δὲν κυκλοφόρησε. Τὴν ἴδια ἐπισήμανση, πρὶν ἀνατυπωθεῖ καὶ κυκλοφορήσει ὁ τόμος, ἔκανε καὶ ὁ Δημήτρης Ἀποστολόπουλος, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση στὴν τουρκοκρατούμενη ἐλληνικὴ κοινωνία. Ἀντιδράσεις στὰ 1798*, Ἀθήνα 1989, σ. 51, σημ. 1.

5. Ὁ.π., σ. 93-95.

μένο από τὸν Astowacatowr Dpir τὸ 1699. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Yovhannês Arapean, περὶ τὸ 1810, τὴν ἐπιχείρηση ἀνέλαβε ὁ γιὸς του Ροῦος.⁶ Ποιὸ ὅμως εἶναι τὸ ἐλληνικὸ τυπογραφεῖο τὸ ὁποῖο ὁ «Πογόζης Ἰωάννου» διηύθυνε στὶς ἀρχές τοῦ 1798, ἄρα δὲν ἦταν δικό του, δὲν ἦταν δηλαδὴ τὸ τυπογραφεῖο ἐνὸς Ἀρμένιου στὸ ὁποῖο τυπωνόταν ἓνα ἐλληνικὸ βιβλίο ἀλλὰ ἓνα ἐλληνικὸ τυπογραφεῖο, στὸ ὁποῖο μὲ τὴν ἐπιστασία ἐνὸς Ἀρμένιου τυπωνόταν ἓνα ἐλληνικὸ βιβλίο; Ἡ ἐρώτηση ἔχει νόημα ἐφόσον εἴμαστε βέβαιοι ἀπὸ τὴ μιὰ ὅτι ἡ *Πατρικὴ Διδασκαλία* τυπωνόταν πρὶν ἀπὸ τὶς 2 Ἀπριλίου, καὶ πάντως ἀρκετὰ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1798, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅτι τὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο ἰδρύθηκε ἐπισήμως τὴν 1η Ἰουνίου τοῦ 1798, ὅπως βεβαιώνει τὸ ἰδρυτικὸ συμφωνητικὸ μετὰ τοῦ Πατριάρχου καὶ τοῦ Ἀρμένιου τυπογράφου.⁷

Τώρα ποὺ γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι τὸ βιβλίο τυπώθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ἱδρυση τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου ἔχουμε ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα στὰ ὁποῖα προσπαθοῦσε χωρὶς ἐπιτυχία νὰ ἀπαντήσῃ ὁ Clogg, δηλαδή, γιατί ἓνα τέτοιο κείμενο δὲν τυπώθηκε στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο, καὶ γιατί δὲν εἶχε τὴν ἄδεια ποὺ προέβλεπε γιὰ ὅλες τὶς ἐκδόσεις ἐλληνικῶν κειμένων τὸ πατριαρχικὸ ἔγγραφο.⁸ Θὰ πρέπει ὅμως νὰ ἐξηγήσουμε κάπως τὴ σαφέστατη φράση τοῦ Browne, ἡ ὁποία δὲν ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπόθεση τοῦ Παύλου Λάμπρου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ *Πατρικὴ Διδασκαλία* τυπώθηκε σὲ «τμημά τι ἐλληνικοῦ τυπογραφείου ὑπάρχον ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν τινι ἀρμενικῇ τυπογραφίᾳ».⁹ Ὁ αὐτόπτης μάρτυρας Browne, καλὸς παρατηρητὴς ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ βιβλίο του, ἀναφέρει μὲ σαφήνεια, τόσο στὸν πίνακα περιεχομένων ὅσο καὶ στὸ κείμενο, ὅτι τὸ τυπογραφεῖο ἦταν ἐλληνικὸ μὲ Ἀρμένιο διευθυντὴ. Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ πιστέψουμε ὅτι βρέθηκε σὲ ἀρμενικὸ τυπογραφεῖο καὶ δὲν τὸ ἀντιλήφθηκε, τὴ στιγμὴ ποὺ τὸν βλέπουμε νὰ διευκρινίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ποὺ

6. Βλ. Meliné Pehlivanian, «Mesrops Erben: Die Armenischen Buchdrucker der Frühzeit», στὸ Eva Hanebutt-Benz, Dagmar Glaß, Geoffrey Roper, *Sprachen des Nahen Ostens und die Druckrevolution. Eine interkulturelle Begegnung*, Westhofen 2002, σ. 78-79. Πρόκειται γιὰ τὸν ἐξαιρετικὸ διγλωσσο (γερμανικὰ καὶ ἀγγλικά) κατάλογο καὶ συνοδευτικὸ τόμο τῆς ὁμώνυμης ἐκδόσεως ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ Gutenberg-Museum τῆς Μαγεντίας τὸ 2002. Βλ. ἐπίσης Agop Jack Hacikyan, Gabriel Basmajian, Edward S. Franchuk, Nourhan Ousounian, *The Heritage of Armenian Literature. From the Eighteenth Century to Modern Times*, Wayne State University Press, 2000, σ. 48.

7. Ἰωακείμ Φορόπουλος, «Ἀνάλεκτα ἐκ τῶν Πατριαρχικῶν Κωδίκων. Σύστασις τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 20 (1900) 108.

8. «καὶ τὰ διατυπούμενα ὅπως ποτὲ βιβλία ἔχειν προηγουμένως ἐγκρίνεσθαι παρ' ἡμῶν καὶ ἐπιθεωρεῖσθαι, καὶ δι' ἀδείας ἡμετέρας καὶ συναινέσεως τῆς ἱερᾶς Συνόδου οὕτω διατυποῦσθαι». Ὁ.π.

9. «Ἱστορικὴ πραγματεία περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ ἔτους 1821», περ. *Χρυσάλλης* 4/τχ. 94 (1866) 575 [=Παύλου Λάμπρου, *Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι*, εἰσαγωγὴ Παναγιώτης Χριστόπουλος, Ἀθήνα, Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, 1999, σ. 56-57].

διηύθυνε τὸ κατάστημα ἦταν Ἀρμένιος. Αὐτὸς ὁ Ἀρμένιος «διευθυντῆς» ὥστόσο ἔχει ὑπογράψει τὸ βιβλίο πὺ μᾶς ἐνδιαφέρει σὰν νὰ εἶχε τυπωθεῖ σὲ δικό του κατάστημα: «Ἐν Κωνσταντινουπόλει Παρὰ τῷ Τυπογράφῳ Πογῶς Ἰωάννου ἐξ Ἀρμενίων». Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ διατυπώσω μιὰν ὑπόθεση, δοκιμάζοντας νὰ ἐξηγήσω τὰ πράγματα.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1798 ἔχει γραφτεῖ ἡ *Πατρικὴ Διδασκαλία* καὶ ἀποφασίζεται νὰ διανεμηθεῖ στὸ χριστεπώνυμο πλήρωμα, πράγμα πὺ σημαίνει ὅτι θὰ χρειαστοῦν μερικὲς χιλιάδες ἀντίγραφα ἢ ἀντίτυπα. Ἀποφασίζεται ὅτι τὸ κείμενο θὰ τυπωθεῖ. Οἱ ἐνδιαφερόμενοι, ὁ συγγραφέας καὶ χρηματοδότης τῆς ἐκδοσης Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, πιθανότατα σὲ συνεννόηση μὲ τὸν νέο Οἰκουμενικὸ Πατριάρχην, στὰ σχέδια τοῦ ὁποῖου ἴσως ἐξ ἀρχῆς περιλαμβανόταν ἡ ἵδρυση πατριαρχικοῦ τυπογραφείου, βρίσκουν τὸν Ρογὸς Αἰραπέαν, κλείνουν μιὰ συμφωνία γιὰ τὴν ἐκτύπωση τοῦ ἀντιγαλλικοῦ φυλλαδίου, τὸ ὁποῖο λόγῳ τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν εἶναι δύσκολο, ἂν ὅχι ἀδύνατο, νὰ τυπωθεῖ ἄλλοῦ, καὶ ἐνδεχομένως ἄλλων ἐγκυκλίων, πὺ προβλέπουν ὅτι θὰ χρειαστεῖ νὰ τυπώσουν σὲ ἑκατοντάδες, ἴσως καὶ χιλιάδες ἀντιτύπων, καὶ ἀπὸ κοινοῦ φροντίζουν γιὰ τὸν ἀπαραίτητο ἐξοπλισμό, κυρίως γιὰ τὴν προμήθεια ἐλληνικῶν τυπογραφικῶν στοιχείων. Στήνεται κάπου¹⁰ ἓνα μικρὸ ἐργαστήριο μὲ τὰ ἀπαραίτητα, καὶ ἐκτυπώνεται ἡ *Διδασκαλία Πατρικὴ*, πὺ ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν τυπογράφο, μιὰ καὶ τὸ ἐργαστήριο δὲν ἔχει ἀκόμη κάποιον ἐπίσημο χαρακτήρα, οὔτε ἔχουν καταλήξει οἱ ἐμπλεκόμενοι σὲ κάποια συμφωνία γιὰ μονιμότερη συνεργασία.

Ὁ Γρηγόριος ἱκανοποιεῖται ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας, καί, ἔχοντας λογαριάσει τίς ἀνάγκες τῆς Ἐκκλησίας ὅπως διαμορφώνονται στὴ συγκυριμένη συγκυρία, ἀποφασίζει νὰ προχωρήσει στὴν ἵδρυση ἐπίσημου τυπογραφείου στοὺς χώρους τοῦ Πατριαρχείου καὶ στὴ θεσμοθέτηση ἑνὸς κανονιστικοῦ πλαισίου γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς διακίνησης τῶν ἐντύπων στὶς περιοχὲς τῆς δικαιοδοσίας του,¹¹ καὶ κλείνει νέα συμφωνία μὲ τὸν Ἀρμένιο τυπογράφο τὴν 1η Ἰουνίου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ «Πογὸζης Ἰωάννου» θὰ ἀμοιβόταν μὲ 2.000 γρόσια γιὰ νὰ προσφέρει κατ' ἀποκλειστικότητα τίς ὑπηρεσίες του στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο ἐπὶ ἓνα χρόνο, δηλαδὴ ὡς τὴν 1η Ἰουνίου τοῦ 1799· στὸ διάστημα αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ διδάξει τὴν τέχνη στοὺς «διωρισμένους ἐργάτας». Ἀπὸ τοὺς ὅρους τοῦ συμφωνητικοῦ Πατριάρχῃ-Αἰραπέαν φαίνεται ὅτι ὁ Ἀρμένιος τυπογράφος ἦταν ἔμπειρος καὶ ἀναγνωρισμένος τεχνίτης, πὺ ἐργαζόταν προφανῶς ὡς τότε στὸ τυπογραφεῖο τοῦ πατέρα του, τὸ ὁποῖο, ὅπως εἶπαμε, ἀνέλαβε ὅταν ἐκεῖνος πέθανε, περὶ τὸ 1810· ἂν εἶχε δική του ἐπιχείρηση ἄλλωστε δύσκολα

10. Ὑποθέτω ὅχι «ἐν τῇ πατριαρχικῇ αὐλῇ», ὅπου ἐγκαταστάθηκε τὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο κατόπιν, ἀλλιῶς ὁ Browne δύσκολα θὰ τὸ ἀγνοοῦσε· μοιάζει ἀπίθανο νὰ βρέθηκε στὸ Πατριαρχεῖο καὶ νὰ ἔγραψε ἀορίστως «πῇ γὰρ σ' ἓνα ἐλληνικὸ τυπογραφεῖο».

11. Βλ. Γεώργιος Μπῶκος, *Τὰ πρῶτα ἐλληνικὰ τυπογραφεῖα στὸ χῶρο τῆς «Καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς» (1627-1827)*, Ἀθήνα 1998, σ. 208-212.

θά την έκλεινε για έναν ολόκληρο χρόνο, έστω κι αν δεν ήταν καθόλου εύκαταφρόνητο την εποχή εκείνη το ποσό των 2.000 γροσιών, που θά έπαιρνε για να επιστατήσει στο νεοϊδρυμένο τυπογραφείο.¹² Η συμφωνία τόν υποχρέωνε «έν ουδενί άλλω μέρει εργάζεσθαι τυπογραφίαν, ουδέ διατυποῦν άλλα βιβλία έλληνικά ή απλά ρωμαϊκά τής τετριμμένης ήμῶν διαλέκτου, ει μη μόνον έν τή τυπογραφία τή κειμένη έν τή πατριαρχική αὐλή».

«Τύπωναν μιὰ μικρή παραίνεση στήν έλληνική γλώσσα, γραμμένη από τόν Άνθιμο, πατριάρχη Ίεροσολύμων, κατά τῶν διαδιδομένων δοξασιῶν τοῦ ντεϊσμοῦ καί τοῦ ἀθεϊσμοῦ», σημείωσε ὁ Browne. Ἀσφαλῶς τίς λιγιστές πληροφορίες για τὸ κείμενο καί τόν συγγραφέα του τίς πήρε ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ βρίσκονταν στὸ τυπογραφεῖο, ὅταν τὸ ἐπισκέφθηκε· τὸ φυλλάδιο δὲν κυκλοφοροῦσε τότε καί φαίνεται ἀπίθανο νὰ διάβασε ὁ ἴδιος τὰ φύλλα ποὺ ἐβγαίναν ἀπὸ τὸ πιεστήριο για νὰ συμπεράνει ποιὸ ἦταν τὸ περιεχόμενο καί ποιὸς ὁ συγγραφέας. Ἀς κρατήσουμε τὸ ὅτι στὴ συζήτηση, ποὺ βάσιμα ὑποθέτουμε ὅτι ἔγινε στὸ τυπογραφεῖο, ὡς συγγραφέας ἀναφέρθηκε χωρὶς κανένα σχόλιο ὁ Ἀνθιμος. Μὲ ἀφορμὴ τὴ διαπίστωση αὐτὴ ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ μιὰ παρέκβαση, προκειμένου νὰ καταθέσω τὴν ἀποψή μου για τὴν πατρότητα τοῦ κειμένου. Νομίζω ὅτι ἡ σχετικὴ συζήτηση θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει λήξει μὲ τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ *Πατρικὴ Διδασκαλία* γράφτηκε ἀπὸ τόν Πατριάρχη Ίεροσολύμων, μὲ δαπάνη τοῦ ὁποίου καί τυπώθηκε, ἀκριβῶς ὅπως ἀναγράφεται στὴ σελίδα τίτλου τοῦ φυλλαδίου· ἀξιόπιστες μαρτυρίες ἢ πειστικὰ στοιχεῖα για τὸ ἀντίθετο δὲν ὑπάρχουν.

Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ δεχθεῖ κανεὶς ὅτι ἓνας λόγιος πατριάρχης Ίεροσολύμων, ἢ τὸ στενὸ περιβάλλον του ἂν ὁ ἴδιος ἦταν βαριὰ ἄρρωστος, ὅπως ἰσχυρίσθηκε ὁ Σέργιος Μακραῖος,¹³ θὰ ἐπέτρεπε ἢ θὰ συναينوῦσε για ὅποιονδήποτε λόγο νὰ χρησιμοποιοθεῖ τὸ ὄνομά του ὡς ψευδώνυμο, ὅσο κι ἂν τὸν ἐξέφραζε τὸ κείμενο ποὺ θὰ ἐκδιδόταν· ἂν ἡ Ἐκκλησία χρειαζόταν ὅπωςδήποτε τὸ κύρος εἰδικὰ τοῦ Πατριάρχου Ίεροσολύμων, προκειμένου νὰ καταστήσει ἀποτελεσματικότερο τὸ κείμενο ἐνὸς ἀσημοῦ λογίου, θὰ ἔφτανε ἀπλῶς ὁ Ἀνθιμος νὰ τὸ προλογίσει, ἂν δὲν ἦταν ἀρκετὴ ἡ δήλωση ὅτι κατέβαλε τὴ δαπάνη τῆς ἐκτύπωσης. Ἡ συζήτηση για τὴν πατρότητα τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας* νομίζω ὅτι δὲν θὰ εἶχε ἀρχίσει ποτέ, ἂν ὁ Κοραῖς δὲν εἶχε ἐπινοήσει, συντάσσοντας τὴν *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία*, ἐκεῖνο τὸ εὐφυὲς προπαγανδιστικὸ τέχνασμα, ποὺ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ

12. Δὲν ἦταν οὔτε ἡ πρώτη οὔτε ἡ τελευταία φορὰ ποὺ ὁ Πογόζης Ἰωάννου ἀνελάμβανε τὴν ὀργάνωση ἐνὸς «αὐλικοῦ» τυπογραφείου. Τὸ 1780 εἶχε πάει στὴ Γεωργία, προσκεκλημένος τοῦ βασιλιά Erekle τοῦ Β', προκειμένου νὰ ἀναδιοργανώσει τὸ Βασιλικὸ Τυπογραφεῖο, ἐνῶ ἀργότερα, τὸ 1816, ὁ σουλτάνος Μαχμούτ ὁ Β' τοῦ ἀνέθεσε τὴν ἐπιστάσια τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Τυπογραφείου. Για τὴ δράση του στὴ Γεωργία βλ. Aldo Ferari, *L'Ararat e la Gru. Studi sulla storia e la cultura degli Armeni*, Μιλάνο 2003, σ. 121, καί για τὸ ρόλο του στὸ ὀθωμανικὸ Αὐτοκρατορικὸ Τυπογραφεῖο βλ. Meliné Pehlivanian, ὁ.π., σ. 79, καί Agop Jack Hacikyan κ.ἄ., ὁ.π.

13. Βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', Βενετία 1872, σ. 394.

ἀσκήσει ιδιαίτερα σκληρὴ κριτικὴ στὸ κείμενο χωρὶς νὰ φαίνεται ὅτι στρέφεται ἐναντίον τοῦ συντάκτη του, δηλαδή τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων¹⁴ καὶ γενικὰ ἐναντίον τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας τὴ δεδομένη καὶ ποικιλοτρόπως ἐκδηλωμένη πολιτικὴ συμπόρευση μὲ τὸ ὁθωμανικὸ κράτος στὸν ἀντιγαλλικὸ ἀγώνα ἐγνώριζε κάλλιστα, ὅπως ὅλοι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

Γνώριζε πιθανότατα ἐπίσης ὁ Κοραῆς, ὅταν ἔγραφε μεταξὺ ἄλλων ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας* ἦταν «φίλος πιστὸς τῶν Ὁθωμανῶν», ὅτι ὁ Ἀνθίμος σχετιζόταν στενὰ σὲ ὑψηλότατο ἐπίπεδο μὲ τὴν ὁθωμανικὴ ἐξουσία, χρησιμοποιοῦντας τὴν εὐνοια τοῦ σουλτάνου γιὰ νὰ ἐξασφαλίζει τὸν ἑλεγχὸ στὰ Προσκυνήματα τῶν Ἁγίων Τόπων. Ὁ καλὰ πληροφορημένος βιογράφος τοῦ Ἀνθίμου Διονύσιος Κλεόπας περιέγραψε πολὺ γλαφυρὰ στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα τὶς ἄριστες σχέσεις τοῦ καταγόμενου ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια Πατριάρχου μὲ τὴν Πύλη τὸν καιρὸ ποὺ γράφτηκε καὶ ἐκδόθηκε ἡ *Πατρικὴ Διδασκαλία*:

Γνωστὸς δὲ καὶ περίπυστος ἐγένετο ὁ ἀνὴρ καὶ τῇ ὑψηλῇ ἀνακτορικῇ Πύλῃ, καὶ τοῖς ἐν ἐξουσίᾳ περιφανεστάτοις μεγιστᾶσι καὶ ὑπουργοῖς, ὅφ' ὧν πολλάκις μετακαλούμενος, καὶ συνομιλῶν ἰδίως ἀραβιστί τε καὶ περσιστί, ἐντίμως καὶ μετὰ θαυμασμοῦ ἀπελύετο. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ κραταῖος Ἀναξ Σουλτὰν Σελίμης πολλὴν αὐτῷ ἐπρυτάνευεν εὐνοίαν δι' ἣν ἤκουεν ἀρετὴν αὐτοῦ καὶ παιδεῖαν. Διὰ ταύτην δὴ τὴν παρὰ πᾶσιν ἐντιμὸν καὶ θαυμαστὴν αὐτοῦ ὑπόληψιν ἐντυγχάνων καὶ παρακαλῶν διέσωζε πολλάκις ὁ τρισμακάριος τὰ τῶν ὀρθοδόξων πάνσεπτα Προσκυνήματα ἀπὸ τῶν ἐπιβουλεόντων αὐτὰ αἰρετικῶν. [...] ἀλλ' ὁ ἄγρυπνος φρουράρχης τῶν παναγίων Προσκυνημάτων Ἀνθίμος τοῦ ὀρθοδόξου ἔθνους τὰ

14. Ὁ Κοραῆς στὴν *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία* ἔγραψε, ὑποκρινόμενος προφανῶς, ὅτι θεωρεῖ τὸ ἔργο ψευδεπίγραφο: «Ἀρκεῖ μόνον νὰ ἀναγνώσῃ τις μὲ προσοχὴν τὴν πρὸ μικροῦ διὰ τοῦ τύπου ἐκδοθεῖσαν “Πατρικὴν Διδασκαλίαν” διὰ νὰ πληροφορηθῇ, ὅτι τοιαύτη μωρὰ καὶ ἀντίθεος διδασκαλία εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐγεννήθῃ ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλον τοῦ εὐσεβοῦς καὶ συνετοῦ Πατριάρχου τῶν Ἱεροσολύμων, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ψευδῶς ἐπιφέρει. Ὁ ἀληθὴς συγγραφεὺς φαίνεται μᾶλλον νὰ ἦναι ἐχθρὸς ἐπίσημος καὶ τοῦ γένους τῶν Γραικῶν, καὶ τῆς θρησκείας τῆν ὁποῖαν οἱ Γραικοὶ πρεσβεύουσιν σήμερον»· ἔτσι ἀρχίζει ἡ *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία* καὶ τελειώνει ὡς ἑξῆς: «Δὲν εἶναι κἀνεῖς νομίζω, ὅστις, ἀφ’ οὗ μετὰ προσοχῆς ἐξετάσῃ ὅσα μέχρι τοῦ νῦν εἶπα, δὲν ἤθελεν ἀδιστάκτως πληροφορηθῇ, ὡς ἐγώ, ὅτι τῆς Πατρικῆς Διδασκαλίας ὁ συγγραφεὺς εἶναι ἄσπονδός τις ἐχθρὸς τῆς θρησκείας καὶ τοῦ ὀνόματος τῶν Γραικῶν, φίλος πιστὸς τῶν Ὁθωμανῶν, τοῦ Πάπα, πάντων τῶν παρελθόντων, τῶν παρόντων καὶ μελλόντων τυράννων τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, καὶ ὅχι βέβαια ὁ Μακαριώτατος Πατριάρχης τῶν Ἱεροσολύμων, τοῦ ὁποίου τὸ σεβάσιμον ὄνομα ψευδυνύμως ἐτόλμησε νὰ ἐπιγράψῃ εἰς τὸ μωρὸν αὐτοῦ συγγραμμάτιον». Βλ. *Ἀδελφικὴ διδασκαλία πρὸς τοὺς ἐδρισκομένους κατὰ πᾶσαν τὴν ὁθωμανικὴν ἐπικράτειαν Γραικοὺς, εἰς ἀντίρρησην τῆς ψευδυνύμως ἐν ὀνόματι τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων ἐκδοθείσης ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατρικῆς Διδασκαλίας, Ἐν Ρώμῃ [=Παρίσι], 1798, 25-26 καὶ 57-58. Ὑπάρχει καὶ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τοῦ φυλλαδίου: Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν Ἑθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν, *Πολιτικὰ φυλλάδια (1798-1831) τοῦ Ἀδ. Κοραῆ*, εἰσαγωγικὸ κείμενο Λουκία Δρούλια, Ἀθήνα 1983.*

δίκαια παριστάς ἐκάστοτε εἰς τὴν σεβαστὴν Κυβέρνησιν, ἐλάμβανε στεφανηφόρος τὰ νικητήρια καὶ ἀπεσόβει τοὺς ἐπεισηφιδῶντας ἐτεροδόξους.¹⁵

Στὴν ἐν ἐξελίξει προσπάθεια καταπολέμησης τῶν διαφωτιστικῶν ιδεῶν ὁ Ἄνθιμος εἶχε τὴν ἀναμενόμενην θέσιν: τὸ 1797 εἶχε ἐνθαρρύνει καὶ ὑποστηρίζει τὴ σφοδρὴ, ἂν καὶ ἀτελέσφορη, πολεμικὴ, ποὺ ἐξάπέλυσε μὲ τὸ Τρόπαιον ἐκ τῆς Ἑλλαδικῆς πανοπλίας ὁ διδάσκαλος τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς Σέργιος Μακραῖος «κατὰ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου». Τὸ βιβλίον, σύμφωνα μὲ ὅσα διαβάζουμε στὴ σελίδα τίτλου, ἐκδόθηκε «Ἐνεσίῃ μὲν Δεσποτικῇ τοῦ μακαριωτάτου, θειοτάτου, σοφωτάτου τε καὶ ἀγιωτάτου πατριάρχου τῆς ἀγίας πόλεως Ἱερουσαλὴμ καὶ πάσης Παλαιστίνης κυρίου κυρίου Ἀνθίμου», στὸν ὁποῖο ἄλλωστε ἀπευθύνεται καὶ ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ συγγραφέα. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ὁ Ἄνθιμος ἦταν τὸ καταλληλότερο πρόσωπο γιὰ νὰ κρίνει, νὰ ἐγκρίνει καὶ νὰ εὐλογήσει τὸ πολεμικὸ αὐτὸ κείμενο, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Μακραῖος θὰ κατατρόπωνε ὅσους εἶχαν δεχθεῖ καὶ διέδιδαν τὶς ἐπικίνδυνες ἀπόψεις τῶν Εὐρωπαίων ἐπιστημόνων:

σὺ γὰρ ἡμῖν ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΕ ΔΕΣΠΟΤΑ τῶν λόγων ἀκόνῃ, καὶ τούτων αὐτῶν ἀκριβὲς βάσανος· Σὺ τῶν ἐπιστημῶν ἀπασῶν ταμίης καὶ ἐγκρατῆς, καὶ τῶν ἐπιστημόνων ἔφορος καὶ προστάτης. Σὺ τῶν ὁρθῶν δογμάτων ἀκηλίδωτον ἔσοπτρον, καὶ τῶν ἀντιφωνούντων λόγων δικαστῆς ἀπαράτρεπτος· Σὺ τοῦ ὁρθοῦ λόγου ἡ στάθμη, καὶ τοῦ ἀντιπίπτοντος ἔλεγχος ἐναργέστατος.¹⁶

Λίγα χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας, περὶ τὸ 1801, συνέταξε ὁ Σέργιος Μακραῖος τὰ Ὑπομνήματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, ἐνῶ «ἔζη τρεφόμενος ἐν τοῖς πατριαρχείοις καὶ ἰδίως τῷ μετοχίῳ τοῦ Παναγίου Τάφου»,¹⁷ ἐνῶ βρισκόταν δηλαδὴ ὑπὸ τὴν προστασία κυρίως τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Ἀνθίμου. Στὸ κεφάλαιο μὲ τὸ ὁποῖο περιέγραψε τὴν πρώτη πατριαρχία τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε', τὴν ὁποία ἐπέκρινε μὲ ἰδιαίτερη δριμύτητα, ἂν ὅχι μὲ ἐμπάθεια,¹⁸ ὁ Μακραῖος ἔγραψε ὅτι, δῆθεν, ἡ Πατρικὴ

15. «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει γενομένου ἀειμνήστου Πατριάρχου τῶν Ἱεροσολύμων Ἀνθίμου», στὸ Ἐρμηνεία εἰς τοὺς ΡΝ' ψαλμοὺς τοῦ προφητάνακτος Δαβὶδ συντεθεῖσα ὑπὸ τοῦ αἰοδύμου πατριάρχου τῶν Ἱεροσολύμων Ἀνθίμου. Ἦς προτέταται Βιογραφία τοῦ Συγγραφέως, καὶ Εἰσαγωγή εἰς τὴν βίβλον τῶν Ψαλμῶν, ἀμφότερα συγγραφέντα ὑπὸ Διονυσίου Κλεόπα, τ. Α', Ἱεροσόλυμα 1855, σ. ιδ'.

16. Τρόπαιον ἐκ τῆς Ἑλλαδικῆς πανοπλίας κατὰ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου ἐν τρισὶ διαλόγοις, φιλοπονηθὲν παρὰ τοῦ Διδασκάλου τῶν Ἐπιστημῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς Σεργίου Μακραίου [...], Βιέννη 1797, σ. [8-9].

17. Βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, ὁ.π., σ. πα'.

18. Κ. Ν. Σάθας, ὁ.π., σ. 392-397. Ὁ Σάθας στὴν εἰσαγωγὴ (σ. πε') σημείωνει: «Δυστυχῶς ὁ Μακραῖος, ζῶν παρὰ τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ, καὶ τὸ σπουδαιότερον, ἐξασκῶν ἐπάγγελμα, τοῦ ὁποίου ἡ τύχη ἐξήρητο ἐκ τῆς πρὸς αὐτὸν εὐμενοῦς ἢ δυσμενοῦς διαθέσεως τῶν κατὰ καιροὺς προϊσταμένων αὐτῆς, δὲν ἠδύνατο νὰ μείνῃ ἀπαθὴς θεατὴς τῶν συμβαινόντων [...] οὕτω δὲ κρίνει πολλάκις ἀναλόγως τῶν συμπαθειῶν καὶ τῶν ἐμπαθειῶν αὐτοῦ [...]»

Διδασκαλία γράφτηκε ἀπὸ κάποιον ἀμαθὴ συγγραφέα κατὰ παραγγελία τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γρηγορίου Ε' καὶ τυπώθηκε μὲ ἐνέργειες τοῦ ἴδιου ἐν ἀγνοία τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων, ὅταν αὐτὸς ἦταν βαριά ἄρρωστος, ὅτι μετὰ τὴν ἀνάρρωσή του ὁ Ἀνθιμος «ιδὼν ἐβδελύξατο, καὶ κατέπτυσε, νόθον καὶ ψευδεπίγραφον ἐπελέγξας τὸ ἄθεσμον ἐκεῖνο σχεδάριον», καὶ ὅτι τὰ μέλη τῆς ἐνδημούσης Συνόδου κατέκριναν τὴν ἐκδοση καὶ κατέστρεψαν τὰ ἀντίτυπα ἀφοῦ πλήρωσαν τὰ ἐξόδα τῆς ἐκτύπωσης. Εἶναι κατὰ τὴν ἀποψή μου πολὺ πιθανό, ἂν ὄχι προφανές, ὅτι τὴν ἐκδοχὴ αὐτή, ἡ ἀξιοπιστία τῆς ὁποίας ἀμφισβητήθηκε ἔντονα καὶ ἀπὸ τὸν καλὸ γνῶστη τῶν πραγμάτων Μανουὴλ Γεδεών,¹⁹ κατασκέυασε ὁ Μακρᾶϊος, προκειμένου νὰ συμβάλει στὴν ἀποσύνδεση τοῦ προστάτη του Ἀνθίμου ἀπὸ τὴ συγγραφὴ καὶ τὴν ἐκδοση ἐνὸς κειμένου ἀμφιλεγόμενου πλέον μετὰ τὴν ὀξύτατη κριτικὴ τοῦ Κοραΐ· ἐκμεταλλευόμενος λοιπὸν ἐν μέρει τὸ τέχνασμα τῆς Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας ἐπέριψε τὴν εὐθύνη στὸν, ἐξόριστο τότε στὸ Ἅγιον Ὅρος, Γρηγόριο τὸν Ε'. Ἄν τὰ πράγματα εἶχαν γίνεи ὅπως τὰ περιέγραψε ὁ Μακρᾶϊος, ἂν δηλαδὴ ὁ Ἀνθιμος καὶ ἡ Σύνοδος εἶχαν ἀποκηρύξει τὴν *Πατρικὴ Διδασκαλία*, δὲν θὰ ἐπανεκιδιόταν τὸ φυλλάδιον στὴν Κωνσταντινούπολιν τὴν ἴδια χρονιά, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, οὔτε ὁ διάδοχος τοῦ Ἀνθίμου πατριάρχης Ἱεροσολύμων Πολύκαρπος θὰ εἶχε στὴ διάθεσή του ἀντίτυπα τῆς πρώτης ἐκδοσης μετὰ τὸ 1810, ὥστε νὰ προσφέρει ἕνα ἀπὸ αὐτὰ ὡς δῶρο στὸν Λόρδο Guilford.²⁰

ἐμπαθῶς διασύρει τὴν μνήμην τῶν τελευταίων πατριαρχῶν Νεοφύτου Ζ' καὶ Γρηγορίου Ε').

19. Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, Α, τὰ βιβλιογραφικά κατάλοιπα τοῦ Ε. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515-1799), Ἀθήνα 1973, σ. 274-275. Ὁ Ἡλιοῦ, σὲ τέσσερις περιεκτικότερες σελίδες (272-275) δίνει μιὰ συνοπτικὴ ἀλλὰ ἐμπεριστατωμένη περιγραφὴ τῆς συζήτησης γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ κειμένου, δηλώνοντας, σ. 274, ὅτι «Τὸ θέμα τοῦ συγγραφέα τῆς Π.Δ. παραμένει ἀνοιχτό», καὶ ὅτι ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ καὶ πολιτικὴ συγκυρία «ἐπιτρέπουν χωρὶς δυσκολία νὰ προσγραφεῖ ἡ Π.Δ. σὲ λόγιον τοῦ κύκλου καὶ τοῦ Ἀνθίμου καὶ τοῦ Γρηγορίου Ε' πού, παρὰ τίς ἄλλες ἀντιθέσεις τους, πρωτοστατοῦν ἀπὸ κοινοῦ στὴν ἀντιδραστικὴ ἐξόρμηση τοῦ Πατριαρχείου στὰ χρόνια 1793-1803/5». Τὴν ἴδια χρονιά οἱ Γεώργιος Γ. Λαδᾶς καὶ Ἀθανάσιος Δ. Χατζηδημόσης, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1799*, τ. Β', Ἀθήνα 1973, σ. 124, χρησιμοποιοῦντας ἐπιλεκτικὰ ὅσα ἔγραψε ὁ Μακρᾶϊος, παρουσίασαν μιὰ ἀνιστόρητη ἐκδοχὴ, σὰν νὰ ἀγνοοῦσαν τίς πραγματικότητες τῆς ἐποχῆς: «ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Ε' καὶ οἱ συνοδικοὶ ἀναγκάστηκαν νὰ τυπώσουν καὶ νὰ δημοσιεύσουν τὴ *Διδασκαλία Πατρικὴ* [...] Τὸ βιβλιαράκι αὐτὸ ἔπρεπε βέβαια νὰ υπογράφεται ἀπὸ κάποια σημαντικὴ προσωπικότητα τοῦ Γένους. Ὅπως ὅμως οὔτε ὁ Πατριάρχης οὔτε καὶ κανένας ἀπὸ τοὺς συνοδικούς του θὰ εἶταν πρόθυμος νὰ δεῖ τὸ ὄνομά του κάτω ἀπὸ τὸ ἀνθεθνικὸ αὐτὸ κείμενο, ἀποφάσισαν νὰ βάλουν τὸ ὄνομα τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολήμων Ἀνθίμου, πού ἦταν πολὺ ἄρρωστος —ἐτοιμοθάνατος— τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Τὸ ὄνομα αὐτὸ εἶταν ἀπὸ τὰ πρῶτα τοῦ ἔθνους. Ὁ Πατριάρχης Ἀνθιμος ὅμως διέφυγε τελικὰ τὸ θάνατον, κι ὅταν ἔμαθε τὰ ὅσα εἶχαν γίνεи, διαμαρτυρήθηκε πολὺ ἔντονα —ὅπως τὸ ἀναφέρει καὶ ὁ Σέργιος Μακρᾶϊος».

20. Τὸ ἀντίτυπον αὐτὸ βρίσκεται στὴ British Library. Σύμφωνα μὲ τὸν Clogg, ὁ.π., σ. 112, σημ. 66, ὁ Πολύκαρπος προσέφερε στὸν Guilford ἕνα ἀντίτυπον, ὄχι δύο, ὅπως ἐκ

Τὸ 1805 ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, συντάσσοντας τὴν καθυστερημένη, σκληρὴ ἀπάντησή του στὴν *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία* τοῦ Κοραΐ, στὴν ὁποία ἔδωσε τὸν παράξενο τίτλο *Νέος Ραψάκης*,²¹ ἀναφέρθηκε καὶ στὴ συγγραφὴ καὶ τὴν ἐκδοσὴ τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας*: «Ἡ ἁγία Ἐκκλησία, ταῦτα μαθοῦσα [=τὴν ἐκδοσὴ τοῦ συντάγματος καὶ τῆς προκήρυξης τοῦ Ρήγα], καὶ φρίζασα ἐπὶ τῷ ὀλεθρίῳ τούτῳ ἀκούσματι, ἔτι δὲ καὶ ἐπιταγὴν λαβοῦσα, ἐξέδωκεν εἰς τὸ κοινόν, διὰ τινος ἀδελφοῦ, ὡσάν ἓνα σωτήριον ἀντίδοτον πρὸς τὴν ὀλέθριον ἐκείνην προτροπὴν, μίαν πατρικὴν καὶ ἀδελφικὴν παραίνεσιν, εἰς τοὺς ἀπανταχοῦ χριστιανούς, κηρύττουσαν τοῖς πᾶσι καὶ λέγουσαν: ἀδελφοί, στῶμεν καλῶς [...] Εἰς τὰ '98 ἐξεδόθη ἡ τοιαύτη *Διδασκαλία*, ἐπιγεγραμμένη εἰς τὸ σεβάσμιον ὄνομα τοῦ Μακαριωτάτου πατριάρχου Ἱεροσολύμων κυρίου Ἀνθίμου».²²

Δὲν νομίζω ὅτι θὰ πρέπει νὰ πάρουμε τοῖς μετρητοῖς ὅσα διαβάσουμε στὴν ἐκδοχὴ αὐτή. Τὴν πληροφορία ὅτι ἡ *Πατρικὴ Διδασκαλία* γράφτηκε ὡς «ἀντίδοτον» στὰ ἐπαναστατικὰ κείμενα τοῦ Ρήγα θὰ πρέπει γιὰ δύο λόγους νὰ τὴν θεωρήσουμε ἐρμηνευτικὴ ὑπόθεση τοῦ Παρίου, ποὺ στηρίζεται σὲ ἓναν ἀναχρονισμό: ὁ πρῶτος λόγος εἶναι ὅτι στὴν *Πατρικὴ Διδασκαλία* δὲν ὑπάρχει ἀπολύτως καμία ἀναφορὰ ἢ ὑπαινιγμὸς ποὺ νὰ δείχνει ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου εἶχε ὑπόψῃ του τὰ κείμενα τοῦ Ρήγα, ἔστω καὶ ἐξ ἀκοῆς· ὅσοι ἔγραφαν τέτοιου εἶδους «ἀντίδοτα» τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀναφέρονταν μὲ πολὺ συγκεκριμένο τρόπο στὰ κείμενα τὰ ὁποῖα ἀνασκεύαζαν, ὅπως ἔκανε ὁ Κοραΐς μὲ τὴν *Πατρικὴ Διδασκαλία*, ὅπως ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ Πάριος μὲ τὴν *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία*. Ὁ δεῦτερος λόγος εἶναι ὅτι ἔχουμε ἓνα καλὸ τεκμήριο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο συμπεραίνουμε ὅτι ἡ *Νέα Πολιτικὴ Διοικήσις* ἔφτασε γιὰ πρώτη φορὰ στὰ χέρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας πολὺ μετὰ τὴ σύνταξη καὶ τὴν ἐκδοσὴ τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας*, κατὰ τὰ τέλη Νοεμβρίου τοῦ 1798: ἐννοῶ τὸ αὐστηρὸ πατριαρχικὸ γράμμα τῆς 1ης Δεκεμβρίου 1798, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Γρηγόριος ὁ Ε' ζητοῦσε ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Σμύρνης, προφανῶς καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους μὲ τὸ ἴδιο ἢ μὲ παρόμοια γράμματα,²³ νὰ ἐντοπίζει, νὰ συγκεντρώνει καὶ νὰ στέλνει στὸ Πατριαρχεῖο χωρὶς καθυστέρηση τὰ ἀντίτυπα ἢ τὰ ἀντίγραφα ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὴν περιοχὴ τῆς δικαιοδοσίας του.²⁴

παραδρομῆς σημείωσε ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 275. Τὸ δεῦτερο ἀντίτυπο τῆς Βιβλιοθήκης Guilford, προφανῶς αὐτὸ ποὺ περιέγραψε ὁ Παπαδόπουλος-Βρετός, εἶναι τῆς δευτέρας ἐκδόσεως· σήμερὰ τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ βρίσκεται στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη καὶ δὲν γνωρίζουμε πῶς καὶ πότε ἀποκτήθηκε ἀπὸ τὸν βιβλιόφιλο φιλέλληνα.

21. Βλ. Αἰκατερινὴ Κουμαριανοῦ, «Ὁ Ἄγιος Ραψάκης», *Ὁ Ἑρανιστὴς* 6 (1968) 1-18, παρουσίαση τοῦ κειμένου καὶ δημοσίευση ἀποσπασμάτων. Τὸ κείμενο δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Λεάνδρου Βρανούση, «Ἄγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια ...», ὁ.π., σ. 305-330.

22. Λεάνδρος Βρανούσης, ὁ.π., σ. 306.

23. Ὁ.π., σ. 200, σημ. 165.

24. Χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα τοῦ κειμένου: «συνέπεσαν εἰς χεῖρας ἡμῶν ἐν σύνταγμα εἰς μίαν κόλλαν χαρτὶ ὀλόκληρον, μεγάλην, εἰς ἀπλὴν φράσιν ῥωμαϊκὴν, ἐπιγρα-

Σὰν ὑπόθεση τοῦ Πάριου, καὶ μάλιστα αὐθαίρετη, θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουμε καὶ ὅσα γράφει γιὰ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, ὅτι δηλαδὴ «διὰ τινος ἀδελφοῦ» ἐξέδωσε τὴν *Πατρικὴ Διδασκαλία*, καὶ τὴν ἀπέδωσε στὸν Πατριάρχη Ἱεροσολύμων. Ὁ Πάριος δηλαδὴ ἀποδέχεται σιωπηρὰ τὴ «βεβαιότητα» τοῦ ἀντιπάλου του Κοραΐ ὅτι τὸ ἔργο εἶναι ψευδεπίγραφο, ὀνομάζει («ἀδελφόν», καλὸ χριστιανὸ μὲ ἄλλα λόγια, τὸν ὑποτιθέμενο συγγραφέα, ποὺ χαρακτηρίζοταν στὴν *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία* «ἐχθρὸς ἐπίσημος καὶ τοῦ γένους τῶν Γραικῶν, καὶ τῆς θρησκείας»), καὶ θεωρεῖ ὅτι τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἐξέδωσε τὸ κείμενο ἐπ' ὀνόματι τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων. Ὅμως ὁ Γρηγόριος ὁ Ε' ὅχι μόνον δὲν φαίνεται νὰ εἶχε λόγον νὰ κάνει κάτι τέτοιο, ἀλλὰ, ἀντίθετα, εἶχε σοβαροὺς λόγους νὰ ἐκδηλώνει, ὅπως καὶ τὸ ἔκανε ποικιλοτρόπως μὲ σειρὰ ἐγκυκλίων, τὴ νομιμοφροσύνη του στὸν Σουλτάνο, καὶ ἂν φαινόταν νὰ πρωταγωνιστεῖ στὴν ἐκδοση ἐνὸς κειμένου σὰν τὴν *Πατρικὴ Διδασκαλία* θὰ ἐνίσχυε τὴ θέση του τὴν κρίσιμη ἐκείνη ἐποχὴ.²⁵ Μὲ ὅλα αὐτὰ ὑπόψή μας, νομίζω ὅτι θὰ πρέπει νὰ πιστέψουμε ὅτι διαβάζουμε στὴ σελίδα τίτλου: τὸ κείμενο γράφτηκε καὶ ἡ ἐκδοσὴ του χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Ἱεροσολύμων.

Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ὥστόσο φαίνεται ὅτι δὲν ἦταν ἀμέτοχο. Ἐχομε δύο πολὺ καλὰς πηγές, ἀπὸ τίς ὁποῖες συνάγεται ὅτι ἡ ἐκδοση καὶ ἡ διανομὴ τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας* πραγματοποιήθηκαν στὸ πλαίσιο τῆς ἀγαστῆς συνεργασίας τῶν δύο πατριαρχῶν ἐν ὄψει τοῦ γαλλικοῦ κινδύνου. Τὴ μία, δημιουργημένη ἀπὸ δεκαετίες, πηγὴ συσχέτισε εὐστοχα ὁ Λέανδρος Βρανούσης, πρῶτος καὶ μόνος, μὲ τὴν *Πατρικὴ Διδασκαλία*: πρόκειται γιὰ ἕνα πατριαρχικὸ γράμμα, συντεταγμένο τὸν Ἰούλιο τοῦ 1798, στὸ ὁποῖο ὁ Γρηγόριος ὁ Ε' ἔγραφε πρὸς τὸν κλῆρο καὶ τὸν λαὸ τῆς Κρήτης μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἐξῆς:

φόμενον 'νέα πολιτικὴ διοικήσις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῶν μικρῶν ἐν τῇ μεσογειῷ νήσων καὶ τῆς Βλαχομογδανίας' [...]. Καὶ διὰ τοῦτο γράφομεν τῇ ἀρχιερωσύνῃ σου νὰ ἐπαγρυπνῇς, εἰς ὅλα τὰ μέρη τῆς ἐπαρχίας σου, μὲ ἀκριβεῖς ἐρεῦνας καὶ ἐξετάσεις, ὅταν ἐμφανισθῇ τοιοῦτον σύνταγμα, [...] εἰς τύπον ἢ χειρόγραφον, νὰ συνάξῃς ἅπαντα τὰ διασπειρόμενα, καὶ νὰ τὰ ἐξαποστέλλῃς εἰς ἡμᾶς ἐν τάχει [...] ἐντελλόμεθα σοι σφοδρῶς νὰ ἐργηγορῇς ὅλας δυνάμειςιν [...] νὰ μὴν παρεμπέσῃ τοιοῦτον σύνταγμα εἰς ἀνάγνωσιν τῷ χριστιανικῷ ἐμπιστευθέντι σοι λαῷ [...] ὅτι πλήρες ὑπάρχει σαθρότης ἐκ τῶν θολερῶν αὐτοῦ ἐννοιῶν, τοῖς δόγμασι τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως ἐναντιούμενον». Βλ. Γ. Π. Ἀγγελόπουλος-Γ. Γ. Παπαδόπουλος, *Τὰ κατὰ τὸν δοιδίμον πρωταθλητὴν τοῦ ἱεροῦ τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνος, τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τὸν Ε', τ. Β', Ἀθήνα 1866, σ. 498-499.*

25. Βλ. καὶ τίς εὐστοχες παρατηρήσεις τοῦ Δημήτρη Ἀποστολόπουλου, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ...*, ὁ.π., σ. 40. Διαφορετικὰ ὥστόσο ἀντιμετωπίζει καὶ ἐρμηνεύει συνολικὰ ὁ Ἀποστολόπουλος, σ. 37-41, τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Πάριου στὰ ἄλλα τῆς σημεία, δεχόμενος ὅτι ἡ *Πατρικὴ Διδασκαλία* γράφτηκε ὡς ἀπάντηση στὰ ἐπαναστατικὰ κείμενα τοῦ Ρήγα, ὑποθέτοντας ὅτι συγγραφέας ἦταν κάποιος ὁμοϊδεάτης τοῦ Πάριου («κολλυβάς» μοναχός, καὶ συμπεραίνοντας ὅτι ἡ ἐκδοση ἀποτελοῦσε τὴν πρώτη πολιτικὴ παρέμβαση τῶν «κολλυβάδων». Βλ. καὶ Δημήτρη Γ. Ἀποστολόπουλος, *Γιὰ τοὺς Φαναριώτες. Δοκιμὲς ἐρμηνείας καὶ Μικρὰ ἀναλυτικά*, Ἀθήνα 2003, σ. 73.

Ὅν ἐπανασάμεθα ποτὲ ἐξ ὅτου διεσπάρη ἡ γαλλικὴ ἐκείνη λύμη ἀπὸ τοῦ νὰ γράφωμεν, καὶ νὰ συμβουλευόμεν παντὶ τῷ χριστιανῷ ἡμῶν πληρώματι, διὰ νὰ προσέχωσιν ἀκριβῶς ὅπου νὰ μὴν τύχη τις τῶν πιστῶν καὶ ὁρθοδόξων χριστιανῶν ἀπατηθῇ καὶ δελεασθῇ μὲ τὸ σατανικὸν ἐκεῖνο δελῆσμα ὅπου ὑποκεκρυμμένως καὶ δολίως προτείνουνσι τῷ ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας, καὶ ἀπεδεικνύομεν ἐν πολλοῖς ἡμῶν γράμμασι, καὶ βιβλίοις, ὅτι ἡ τοιαύτη λύμη εἶναι μὲ τὸ πρόσχημα τῆς ἐλευθερίας ἀνταρσία καὶ εἰς αὐτὸν τὸν θεόν, καὶ προφανῆς ἀθεΐα, καθὼς τὰ τοιαῦτα ἡμῶν γράμματα καὶ βιβλία εἶδετε, καὶ ἀνέγνωτε πολλάκις.²⁶

Ὁ ἐκδότης τοῦ ἐγγράφου πίστευε ὅτι στὸ τέλος, μετὰ τὴν ἡμερομηνία, δὲν ἀκολουθοῦσαν ὑπογραφές,²⁷ δὲν ἀποκλείεται, ὡστόσο, νὰ ὑπῆρχαν στὸ τμήμα ποὺ ἔχει ἀποκοπεῖ, καὶ ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς νὰ ὑπῆρχε καὶ ἡ ὑπογραφή τοῦ Ἀνθίμου. Ὅπως κι ἂν εἶναι, ὁ Γρηγόριος τὸν Ἰούλιο τοῦ 1798 ἀναφερόταν μὲ σαφήνεια σὲ ἀντιγαλλικὰ «βιβλία», τὰ ὅποια εἶχε ἤδη στείλει στὶς ἐπαρχίες τὸ Πατριαρχεῖο μαζί μὲ τὶς ἀντιγαλλικὲς ἐγκυκλίους του, καὶ τὰ «βιβλία» αὐτὰ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἦσαν ἀντίτυπα τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας*, ἀφοῦ τότε δὲν εἶχε ἐκδοθεῖ ἀκόμα ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν κανένα ἄλλο παρόμοιο βιβλίο. Ἡ ἄλλη πηγὴ εἶναι μιὰ ὑποσημείωση τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου σὲ βιβλίο τοῦ 1837:

Τότε καὶ ὁ μακαριώτατος καὶ αἰόδιμος Πατριάρχης Ἀνθίμος, ὁ Ἀποστολικὸς ἐκεῖνος ἀνὴρ, ἐξέδωκε καὶ *Συγγραμμάτιον*, ἐπιγράφας «*Πατρικὴν Διδασκαλίαν*», δι' ἧς συνεβούλευε τὰ κατὰ τινες τόπους ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατείας ἀναρξιδιπισθέντα πνεύματα, προτρέπων πρὸς ἡσυχίαν καὶ σωτηριώδη ἐπιμονὴν εἰς τὰ καθεστῶτα, καὶ διδάσκων πλαγίως τὸν ἐπαπειλούμενον ὄλεθρον ἐκ τῆς τοιαύτης ἀκαίρου καὶ ἀπολιτεύτου, ὡς εἰς μηδεμίαν βάσιν στηριζομένης ἐπαναστάσεως. Εἰς τοῦτο τὸ συγγραμμάτιον τοῦ μακαρίου ἐκεῖνου Πατρὸς προσετέθη καὶ μικρὸν παραινετικὸν στιχοῦργημα ἀνώνυμον (ποίημα τοῦ περικλεοῦς Πρωτοψάλτου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Ἰακωβάκη, γνωστοῦ καὶ δι' ἄλλα πολλὰ καὶ χαριέστατα, καὶ συνετώτατα αὐτοῦ ποιημάτια)· καὶ διενεμήθη τὸ *Συγγραμμάτιον* εἰς τὴν Ἑλλάδα, τυπωθὲν ἐν Κωνσταντινουπόλει, δαπάνη τοῦ μακαριωτάτου Πατριάρχου.²⁸

Λέγοντας «Τότε...» ὁ Οἰκονόμος ἐννοεῖ τὸν καιρὸ κατὰ τὸν ὁποῖο εἶχε σταλεῖ ἀπὸ τὸν πατριάρχη Γρηγόριο τὸν Ε' ὡς ἑξάρχος στὰ παράλια τοῦ Ἀμβρακικοῦ γιὰ νὰ ἀποτρέψει τὴν ἐκδήλωση φιλογαλλικῶν κινήσεων, ποὺ θὰ καταστέλ-

26. Βλ. Λέανδρος Βρανούσης, ὁ.π., σ. 188.

27. «Κάτω ὁ χάρτης ἐτμήθη, ἀφαίρεθισης ζώνης καθ' ὅλον τὸ πλάτος, προφανῶς διότι δὲν ἐπρόκειτο νὰ ὑπογραφῇ ὑπὸ συνδικῶν». Βλ. Εὐμένιος Φανουράκης, «Ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικὰ ἐγγράφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀποκείμενα ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου», *Κρητικὰ Χρονικά* 1/3 (1947) 498.

28. Ζαχαρίας Μαθῆς, *Κατάλογος ἱστορικὸς τῶν πρώτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς πατριαρχῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἀγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας*, Νάυπλιο 1837, σ. 266, σημ. (α).

λονταν βίαια ἀπὸ τὴν Πύλη, ὁ κατόπιν μητροπολίτης Ἐλασσῶνος Ἰωαννίκιος ὁ Βυζάντιος, ὅταν ἦταν ἀκόμη μέγας πρωτοσύγκελλος. Μὲ δεδομένα, πρῶτον ὅτι ἐπισήμως ὁ Ἰωαννίκιος ἐξελέγη μητροπολίτης Ἐλασσῶνος τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1798, «θανόντος Παρθενίου», τοῦ προηγούμενου δηλαδὴ μητροπολίτη,²⁹ καὶ δεύτερον ὅτι, σύμφωνα πάλι μὲ πληροφορίες τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, ἐξ αἰτίας μιᾶς σκευωρίας ἢ χειροτονία τοῦ Ἰωαννικίου εἶχε γίνεи μερικὸς μῆνες νωρίτερα, πιθανότατα τὸν Μάιο,³⁰ θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Ἰωαννίκιος εἶχε βρεθεῖ στὰ παράλια τῆς Ἠπείρου στὶς ἀρχές τοῦ 1798 καὶ πάντως πρὶν τὸν Μάιο. Ὁ Οἰκονόμος θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολὺ καλὰ πληροφορημένος γιὰ τὰ ζητήματα αὐτά, ἀφοῦ, τέσσερα μόλις χρόνια μετὰ τὴν ἐκδοση τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας*, βρέθηκε στὸ ἄμεσο περιβάλλον τοῦ Ἰωαννικίου³¹ καὶ προφανῶς ὅσα γράφει σχετικά τὰ εἶχε ἀκούσει ἀπὸ τὸν ἐκκλησιαστικὸ του προϊστάμενο, ὁ ὁποῖος γνώριζε ἀκριβῶς τὰ καθέκαστα, ὡς πρῶην μέγας πρωτοσύγκελλος τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε'.

Στὸ πλαίσιο τῆς ἔρευνας γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἀνὰ χείρας μελετήματος ἐντόπισα καὶ μιὰ ἀνέκδοτη σημείωση τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, ἡ ὁποία μᾶς δίνει μιὰ διαφωτιστικότερη γιὰ τὸ ζήτημά μας παραλλαγὴ τῶν εἰδήσεων ποὺ βρίσκουμε στὸν Μαθῶ. Μὲ τὴ σημείωση αὐτή, γραμμένη πιθανότατα περὶ τὸ 1850, ὅπως συμπεραίνω ἀπὸ τὸν γραφικὸ χαρακτήρα,³² ὁ Οἰκονόμος γέμισε τὰ περιθώρια, καὶ ὄχι μόνο, τῆς σελίδας 7 τοῦ ἀντιτύπου του τῆς *Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας* τοῦ Κοραῖ, ἐκεῖ δηλαδὴ ποὺ ἀρχίζει ἡ παράθεση τοῦ κειμένου τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας*: τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ ἀπόκειται σήμερα στὴ φιλόξενη Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς. Γράφει λοιπὸν ὁ καλὰ πληροφορημένος, γιὰ τοὺς λόγους

29. Βλ. Γρηγόριος Παν. Βέλκος, *Ἡ ἐπισκοπὴ Δομενίκου καὶ Ἐλασσῶνος*, Ἐλασσόνα 1980, σ. 184-185.

30. Σύμφωνα μὲ σημείωση ποὺ δημοσίευσε ὁ Σοφοκλῆς Οἰκονόμος, *Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα Κωνσταντίνου πρεσβυτέρου καὶ οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, τ. Γ', Ἀθήνα 1866, σ. 553, «Ἐμεινε λοιπὸν ὁ νεοχειροτόνητος Ἰωαννίκιος ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι Ἐλασσῶνος ἐπὶ μῆνας ὀκτώ. Καὶ μετὰ ταῦτα τελευτᾷ ὄντως ὁ γέρον Παρθένιος, καὶ ἦλθεν εἰς Ἐλασσῶνα ὁ νόμιμος αὐτοῦ διάδοχος τῷ 1799 (Ἰανουαρ. 4)». Σύμφωνα μὲ μιὰ παραλλαγὴ τῆς εἰδησης αὐτῆς «Ἐμεινε λοιπὸν ὁ αἰοίδιμος Ἰωαννίκιος Ἀρχιερεὺς χωρὶς Ἐπισκοπῆς ἐπὶ μῆνας τρεῖς. Τότε δὲ τελευτήσαντος ἀληθῶς τοῦ γέροντος Ἐλασσῶνος, αὐτὸς μὲν ἀπῆλθεν εἰς τὴν προφανῶς θεόθεν λαχοῦσαν αὐτῷ ἐπαρχίαν [...]». Βλ. *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἱερομάρτυρος Γρηγορίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως*, Ἀθήνα 1853, σ. 23. Προφανῶς στὴ μία περίπτωση λογαριάζονται ὀκτὼ μῆνες ἀπὸ τὴν χειροτονία τὸν Μάιο τοῦ 1798 ἕως τὴν ἀφιξὴ στὴν Ἐλασσόνα τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1799, ἐνῶ στὴν ἄλλη τρεῖς μῆνες, ἀπὸ τὴν χειροτονία ἕως τὸν θάνατο τοῦ προηγούμενου μητροπολίτη.

31. Γιὰ τίς ἀριστες σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν βλ. Κωνσταντίνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, *Ἀλληλογραφία*, τ. Α' 1802-1817, ἐπιμ. Κώστας Λάππας - Ρόδη Σταμούλη, Ἀθήνα 1989, σ. κδ'.

32. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν συνάδελφο καὶ φίλο Κώστα Λάππα, ποὺ μὲ βοήθησε πρόθυμα νὰ ταυτίσω τὸν γραφικὸ χαρακτήρα, δείχνοντάς μου αὐτόγραφες ἐπιστολὲς τοῦ Οἰκονόμου.

Τῷ 1794. Πατριάρχης Ἰεροσολύμων (τῷ ἀπὸ τοῦ
ἐπὶ τῶν ἱερῶν τοῦ Παγγαίου ἀρχιεπισκόπου) καὶ
ἱεροῦ ἀποστόλου καὶ ἐπὶ τῶν ἀνδρῶν ἡγουμένου, δι

ПАТРИКН.

ΣΥΝΤΕΘΕΙΣΑ

ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ

ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΟΛΕΩΣ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ

K T P A N O I M O T,

ΕΙΣ ΩΦΕΛΕΙΑΝ

ΤΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ

TOIS ENTEPHOMENOIS

ΑΝΘΙΜΟΣ ΕΛΕΟ. ΘΕΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ

ΤΗΣ ΑΙΙΑΣ ΠΟΛΕΩΣ ΙΕΡΩΥΣΑΛΗΜ

ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ.

ΤΡΙΑ αἰτία' μὲ παρέκλιναν, ὁμόπιστό
 ἡμε ἀδελφοί, καὶ τέκνα τῆς ἐκκλησίας τῆς
 Χριστοῦ, διὰ τὴν τυπώσω τὴν παρέσαν δι-
 δασκαλίαν πρὸς ὠφέλειαν τῶν ἀναγινωσκόν-
 των ἀδελφῶν χριστιανῶν.

3E
A
 τῆς τοῦ ἁγίου Ἀδριανοῦ περὶ, γινώσκου καὶ
 ἡμεῖς καὶ οἱ ἑσπέραιοι τὰ πρὸς ἐκείνους ὁ-
 ἄγιστα. Εὐχόμεθα δὲ ἡμῖν πρὸς Πρωτοπρεσβυτέρους
 ἰωαννῖνας (ὁ δὲ ἀσκητικός ἁγιώτατος ἄνθρωπος ἐν
 1799, ἐκείνην)· Βολέβιτος (τὰ δὲ Οὐκραίνης),
 ἀπὸ τοῦ ἡγίου ἁγίου πνεύματος προσηλασθεῖν ἐν οὐρανῷ,
 εὖ καὶ ἡμῖν καὶ οἱ ἑσπέραιοι καὶ οἱ ἁγίοι, καὶ
 ταῦτα ἐν τῇ ταπεινῇ. Φίλοι δὲ ἀγαπῶντες ἡμᾶς
 καὶ οὐρανῷ προσηλασθεῖν ἡμῶν καὶ ἡμῶν
 καὶ οὐρανῷ. Καὶ ταῦτα τοῖς τοῖς περὶ

[illegible]

ποὺ προαναφέραμε, Οἰκονόμος, συμπληρώνοντας ὅσα εἶχε γράψει παλαιότερα γιὰ τὴν συγγραφή καὶ τὴν ἐκδοση τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας* μετὰ τὴν ἐνδιαφέρουσα πληροφορία ὅτι ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων ἦταν παρὼν στὴ Σύνοδο ποὺ ἀποφάσισε τὸν τρόπο, μετὰ τὸν ὁποῖο ἡ Ἐκκλησία θὰ ἐπειθε τοὺς Ἑπειρώτες νὰ μὴν παρασυρθοῦν ἀπὸ τοὺς Γάλλους, καὶ ὅτι συνέταξε καὶ ἐξέδωσε τὸ φυλλάδιο ὕστερα ἀπὸ προτροπὴ τῆς Συνόδου:

Σημείωσαι. Τῷ 1797: Πατριαρχεύοντος Γρηγορίου (τοῦ ἀπὸ Σμύρνης)> [] Ἑπτανήσω ἐξουσία τῶν Γάλλων ἀπέστειλε κατὰ τ[] <ἐλευ>θερίας ἀποστολούς καὶ εἰς τὴν ἀντικρὺ Ἑπειρον, οἱ<τινες> [] πολλοὶ [] <τὸ ἔθνος>σημον τῆς Γα<λλικῆς> Ἐπαναστάσεως (Concarde) ἐφόρουν ἀναφανδόν. Ταῦτα μαθοῦσα παρὰ τῶν ἐπιτοπίων ἀρχῶν ἡ τουρκικὴ ἐξουσία διέταξεν ἵνα καὶ διὰ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης στρατὸς ἐπελθὼν κατὰσχῃ τὰ +...+ ἀπομετέωρα δοκοῦντα χωρία, καὶ κατὰ μικρὸν ἐξεργμώσῃ τῶν ἐπικινδύνων κατοίκων. Ὁ δὲ τότε Μ. Διεργμηνὺς (Δημήτριος ἦν ὁ Μουρούζης) σπεύσας ἐμεσίτευσεν παρακαλῶν μὴ πρότερον τὴν τομὴν ἐπαγαγεῖν, πρὶν γένηται καὶ διὰ τῆς Ἐκκλησίας ἀπόπειρα τῆς ἐπιστροφῆς τῶν εἰς ἀνταρσίαν <ἐπ>ιδόξων. Ἐλεγε δὲ καὶ συκοφαντίαν τοῦ πράγματος πολλὴν κατακεχύσθαι ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ ἐποφθαλμιῶντος τῇ μήπω τότε αὐτῷ καθυποτεταγμένη παραλίᾳ τῆς Ἄρτας. Πείθεται τούτοις ἡ Πόρτα. Καὶ Συνόδου γενομένης, ἐν ἣ καὶ ὁ ἀοίδιμος Ἱεροσολύμων Ἀνθίμος παρῆν, γίνονται μὲν γράμματα τῆς Ἐκκλησίας τὰ πρὸς ὑπακοὴν νουθετοῦντα. Ἐκλέγεται δὲ καὶ ὁ μέγας Πρωτοσύγκελλος Ἰωαννίκιος (ὁ καὶ Μητροπολίτης Ἐλασσῶνος ὕστερον τῷ 1799 ἀναδειχθεὶς) ὁ Βυζάντιος (ἐκ τοῦ Ὁρτακιοῦ), ἀνὴρ εἴ τις καὶ ἄλλος ἔμπειρος πραγμάτων καὶ συνετός, ὅπως ἔξαρχος μετὰ τῶν γραμμάτων ἀπελθὼν, καταστείλῃ τὴν ταραχὴν. Τότε καὶ ὁ ἀοίδιμος Ἱεροσολύμων συνοδικῶς προτραπείς ἐξέδωκε τὴν παροῦσαν πατρικὴν διδασκαλίαν. Καὶ ταύτην τοῖνυν παραλαβὼν μετὰ τῶν γραμμάτων τῆς Ἐκκλησίας ὁ κλεινὸς Ἰωαννίκιος, ἀπῆλθε εἰς Ἄρταν, καὶ λόγοις καὶ νουθεσίαις χρησάμενος ταῖς καιριωτάταις (ἦν δὲ καὶ λόγων καὶ παιδείας ἐκκλησιαστικῆς ἐγκρατέστατος) συνετίζει τοὺς μωραίνοντας, καὶ σφύσας τὴν χώραν ἐκείνην ἀναιμωτὶ τοῦ ἐπικρεμαμένον ὀλέθρου, ἐπανῆκεν εἰς Κωνσταντινούπολιν φέρων μαρτυρικὸν (ἰλάμι) καὶ αὐτοῦ τοῦ τότε Κριτοῦ τῆς Ἄρτης (Μολᾶ), ὅτι πάντες οἱ κάτοικοι τῆς χώρας εἰσὶ πιστοὶ ὑπήκοοι, οἱ δὲ τὰς ταραχὰς ὑποκινοῦντες ἦσαν ξένοι τινὲς ὀλίγοι, οἵτινες καὶ ἐκποδὼν ἐγένοντο φνυγρόντες ἤδη καὶ κατορθώσαντες μὴδέν.³³

33. Ἐπειδὴ μοναδικὴ πηγὴ γιὰ τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι ὅσα ἔγραψε ὁ Οἰκονόμος ἀφενὸς στὸν Κατάλογο ἱστορικῶν τῶν πρώτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς πατριαρχῶν τὸ 1837, σ. 264-266, καὶ ἀφετέρου στὴ σημείωση ποὺ ἐκδίδεται ἐδῶ, ἀσφαλῶς βασιζόμενος σὲ ἀφήγησιν τοῦ αὐτόπτη μάρτυρα καὶ συμπρωταγωνιστῇ Ἰωαννικίου τοῦ Βυζαντίου, παραθέτω γιὰ σύγκρισιν καὶ τὴ δημοσιευμένην τὸ 1837 ἐκδοχή: «Οἱ κατὰ τὴν Ἑπτανήσον τότε κρατοῦντες Γάλλοι ἐπεμψαν καὶ εἰς Πρέβεζαν καὶ εἰς τὰ παράλια μάλιστα τῆς Ἄρτης μυστικούς Κήρυκας τῆς ἐλευθερίας, καὶ πολλῶν ἐνερθέυσαν τὰς γνώμας· ἤδη δὲ τινες ἐφόρου φανερώς

Ἐπιστρέφουμε στήν ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία τοῦ Ἀγγλοῦ περιηγητῆ: «Τυπώνουν περίπου χίλια φύλλα (sheets) τὴν ἡμέρα», εἶναι ἡ φράση μὲ τὴν ὁποία κλείνει ἡ σύντομη ἀναφορὰ τοῦ Browne στοῦ «ἐλληνικὸ τυπογραφεῖο». Τί ἀκριβῶς σημαίνει αὐτό; Χίλια τυπογραφικὰ φύλλα τὴν ἡμέρα πόσα ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου μᾶς κάνουν; Γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ κανεὶς στοῦ ἐρώτημα θὰ πρέπει νὰ γνωρίζῃ τὸ σχῆμα τοῦ φυλλαδίου καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν τυπογραφικῶν φύλλων ποὺ χρειάσθηκαν γιὰ κάθε ἀντίτυπο. Ἡ ἀναζήτησις τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν μὲ ὁδήγησε στὴν ἀναπάντεχη διαπίστωση ὅτι ἡ *Πατρικὴ Διδασκαλία* ἐκδόθηκε δύο φορές στὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 1798, καὶ ἰδοὺ πῶς: ἀναζήτησα τίς δημοσιευμένες περιγραφὰς τοῦ φυλλαδίου, τοῦ Ἀνδρέα Παπαδόπουλου Βρετοῦ,³⁴ τοῦ Ν. Δελιαλῆ,³⁵ τοῦ Richard Clogg,³⁶ τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ,³⁷ τῶν Γ. Λαδᾶ-Ἀθ. Χατζηδήμου.³⁸ Στίς περιγραφὰς αὐτὰς βρῆκα τὰ ἐξῆς στοιχεῖα:

καὶ τὸ τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας ἐθνόσημον (κονκάрдαν). Ὁ Ἀλῆ Πασᾶς τῶν Ἰωαννίνων ἔμαθε τὸ πρᾶγμα, καὶ γράφει πρὸς τὴν Πόρταν, εἰδοποιῶν κίνδυνον ἀποστασίας τῶν ὑπηκόων, καὶ παρέχων ἑαυτὸν πρόθυμον εἰς τὸν τούτων σωφρονισμόν. Ἡ δὲ Πόρτα μαθοῦσα τὸ πρᾶγμα, γνωρίζουσα δὲ καὶ τοὺς σκοποὺς τοῦ Ἀλῆ (ὅς τις ἐζήτει ἀφορμὴν εἰς ἐπέκτασιν τῶν ὁρίων τῆς αὐτοῦ Τοπαρχίας καὶ διαρπαγὴν τῶν παραλίων ἐκεῖνων μερῶν), πρὸς αὐτὸν μὲν ἐπέταξεν ἡσυχίαν· αὐτὴ δὲ ἡτοίμαζεν ἄλλον Πασᾶν εἰς ἐκστρατεῖαν κατὰ τῶν ὑπόπτων ἐκεῖνων χωρῶν. Μανθάνουσι τὴν μυστικὴν ἐτοιμασίαν οἱ ἡμέτεροι ἐν τοῖς πράγμασι πολιτικοί, καὶ εἰδοποιοῦσι τὸν πατριάρχην, ὅπως αὐτὸς μεσιτεύσῃ. Γράφει λοιπὸν ὁ Γρηγόριος ἀναφορὰν πρὸς τὴν Πόρταν, παρακαλῶν, ἵνα διορισθῇ ἡ Ἐκκλησία πρὸς παῦσιν ἐκεῖνων τῶν λεγομένων ταραχῶν, τὰς ὁποίας ἐκεῖνη νομίζει μᾶλλον διαβολὰς, προσελθούσας ἐξ ὑποψίας τῆς τῶν Γάλλων γειτονείας. Ἄσμενος ὁ Σουλτάνος ἐδέχθη τὴν πρότασιν τοῦ Πατριάρχου, καὶ ἐπένευσεν εἰς τοῦτο. Ὁ αἰδιδίμος Γρηγόριος ἀποστέλλει εἰς ἐκεῖνα τὰ μέρη Ἐξάρχον (ὡς ἐπ' ἄλλῃ τινὶ δῆθεν αἰτίᾳ) τὸν παρ' αὐτῷ μέγαν τότε Πρωτοσύγκελλον Ἰωαννίκιον τὸν Βυζάντιον, ἄνδρα συνετώτατον καὶ σοφόν, τὸν μετὰ ταῦτα γενόμενον Ἐλασσῶνος, καὶ ὕστερον Φιλίππουπόλεως μητροπολίτην, περὶ οὗ λέγομεν ἐφεξῆς (ἐν ἔτει 1819). Οὗτος δὲ κατὰ τάχος παραγενόμενος καὶ μετὰ τῶν φρονιμωτέρων συλλαλήσας καὶ τὸν κίνδυνον ὑποδείξας, ἀνέστειλεν ἐκεῖνην τῶν ἐλαφρογνώμων, καὶ τὰ τέλη τῶν πραγμάτων μὴ προβλεπόντων τὴν ὁρμήν· καὶ τὰ πάντα συνετώτατα ἐξοικονομήσας, κατάρθωσεν ἵνα λάβῃ καὶ παρὰ τοῦ Μολᾶ τῆς Ἀρτης Ἰλάμι (μαρτυρικὴν ἀναφοράν), ὅτι κατ' ἐκεῖνους τοὺς τόπους ἐπικρατεῖ ἄκρα ἡσυχία, καὶ εἰλικρινὴς τῶν κατοίκων πίστις καὶ ὑπακοὴ εἰς τὴν ἐξουσίαν, οὐδ' ὑπάρχει κίνδυνος οὐδεὶς, ἀλλ' οὐδὲ ἔχνος ὑποψίας περὶ ταραχῆς. Ταῦτα καὶ οἱ ὑψηλοὶ ἀνήγγειλαν εἰς τὴν Πόρταν διὰ πανδήμων ἀναφορῶν». Σημειῶνω ὅτι σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη αὐτῆ ἀφήγησιν μεσιτεύει στοῦ Σουλτάνου ὁ Πατριάρχης, πληροφορημένος ἀπὸ τοὺς Φαναριώτες, ἐνῶ στὴ δεύτερῃ, τῇ χειρόγραφῃ σημείωσιν, μεσιτεύει ὁ Μέγας Διερμηνεύς, ὁ Δημήτριος Μουρούζης κατὰ τὸν Οἰκονόμο, ποὺ τὸν ἔχει προδώσει ἡ μνήμη του στοῦ σημείου αὐτοῦ, ἀφοῦ ξέρομεν ὅτι τὸ 1798 Μέγας Διερμηνεύς ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος Ὑψηλάντης.

34. *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ἥτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ πώσεως τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων ..., μέρος Β', Ἀθήνα 1857, σ. 108 (ἀρ. 291).

35. *Κατάλογος ἐντόπων Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης*, Α', Θεσσαλονίκη 1948, 26.

36. «The 'Dhidhaskalia Patriki' ...», *δ.π.*, σ. 100.

37. *Προσθήκες* ..., *δ.π.*, σ. 271 (ἀρ. 217).

38. *Ελληνικὴ Βιβλιογραφία* ..., *δ.π.*, σ. 123.

	<i>Βρετὸς</i>	<i>Δελιαλῆς</i>	<i>Clogg</i>	<i>Ἡλιοὺ</i>	<i>Λαδᾶς</i>
Σχῆμα	8ο	16ο	-	16ο	12ο
Σελίδες	23	28	28	28	24

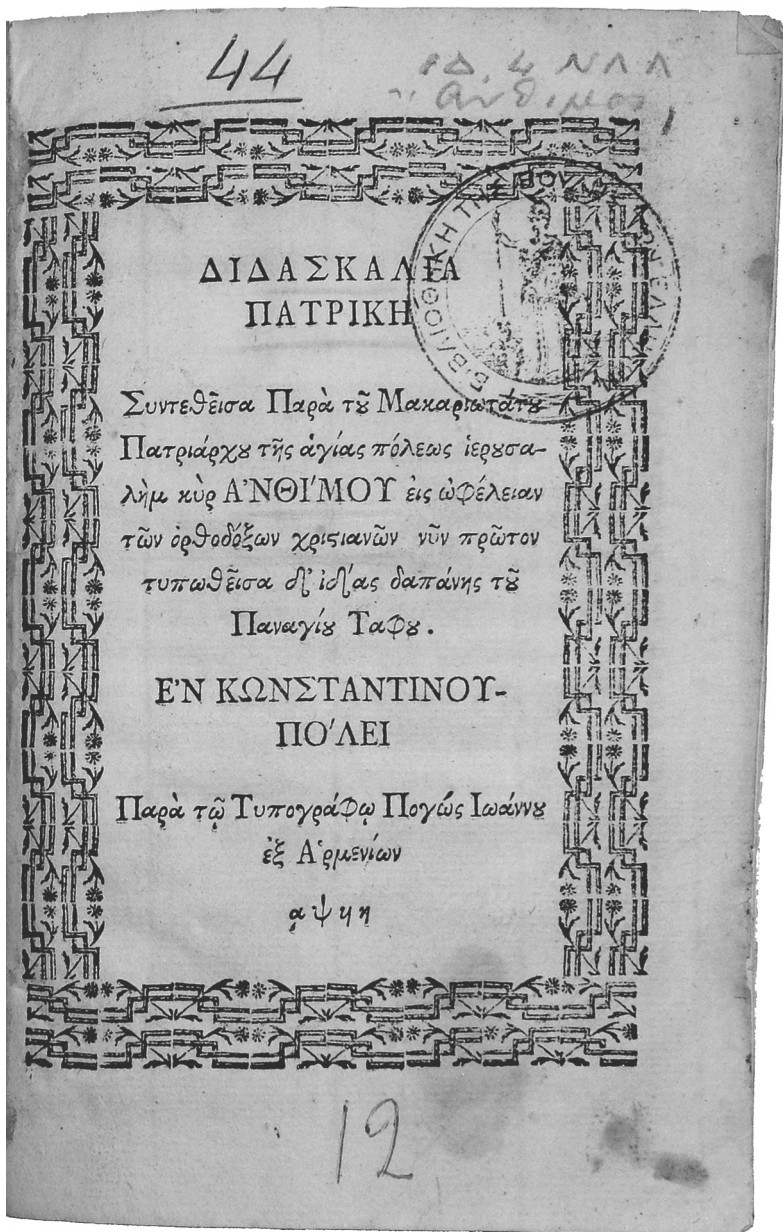
Ὁ Λαδᾶς, ποὺ συνέκρινε τὰ ἀντίτυπα τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης καὶ τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης, παρατήρησε καὶ περιέγραψε διαφορὲς στὴ σελιδοποίηση, καθὼς καὶ σὲ ὀρισμένα στοιχεῖα τῆς σελίδας τίτλου.³⁹ προφανῶς ὁμως θεώρησε ὅτι οἱ διαφορὲς αὐτὲς προέκυψαν ἀπὸ διορθώσεις καὶ ἀλλαγές ἐπὶ τοῦ πιεστηρίου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκτύπωσης, δὲν ἀντιλήφθηκε δηλαδὴ ὅτι ἡ στοιχειοθεσία εἶναι στὸ σύνολό της διαφορετικὴ, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἔχουμε δύο διαφορετικὲς ἐκδόσεις μὲ τὴν ἴδια χρονολογία. Καὶ στὶς δύο ἐκδόσεις τὸ σχῆμα εἶναι 8ο, ὅπως εἶχε ὀρθὰ ἐκτιμῆσει μόνον ὁ Βρετὸς· οἱ ὑδάτινες γραμμὲς (chain lines) τοῦ χαρτιοῦ ἔχουν κάθετη φορὰ σὲ σχέση μὲ τὶς ἀράδες τοῦ κειμένου ἐνῶ τὸ ὑδατόσημο, μοιρασμένο μὲ τὸ δίπλωμα σὲ τέσσερα φύλλα, βρίσκεται στὴν κορυφὴ τῆς ράχης. Ὁ ἀριθμὸς τῶν σελίδων εἶναι στὴ μία ἐκδοση 24, ὅπως εἶχε γράψει σωστὰ ὁ Λαδᾶς, περιγράφοντας τὸ ἀντίτυπο τῆς Γενναδείου, καὶ στὴν ἄλλη 32 (μὲ πέντε λευκὲς σελίδες στὸ τέλος)· ὁ ἀριθμὸς 28, ποὺ δίνουν οἱ Βρανούσης, Clogg καὶ Ἡλιοῦ, δείχνει ὅτι περιέγραφαν ἀντίτυπα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐκπέσει, ἢ ἔχουν ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τοὺς βιβλιοδότες, τὰ δύο τελευταῖα λευκὰ φύλλα· συμπεραίνω δηλαδὴ ὅτι κανεὶς δὲν εἶχε ἐξετάσει τὸ πλήρες ἀντίτυπο τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς.

Γνωστὰ ἀντίτυπα τῆς Πατρικῆς Διδασκαλίας

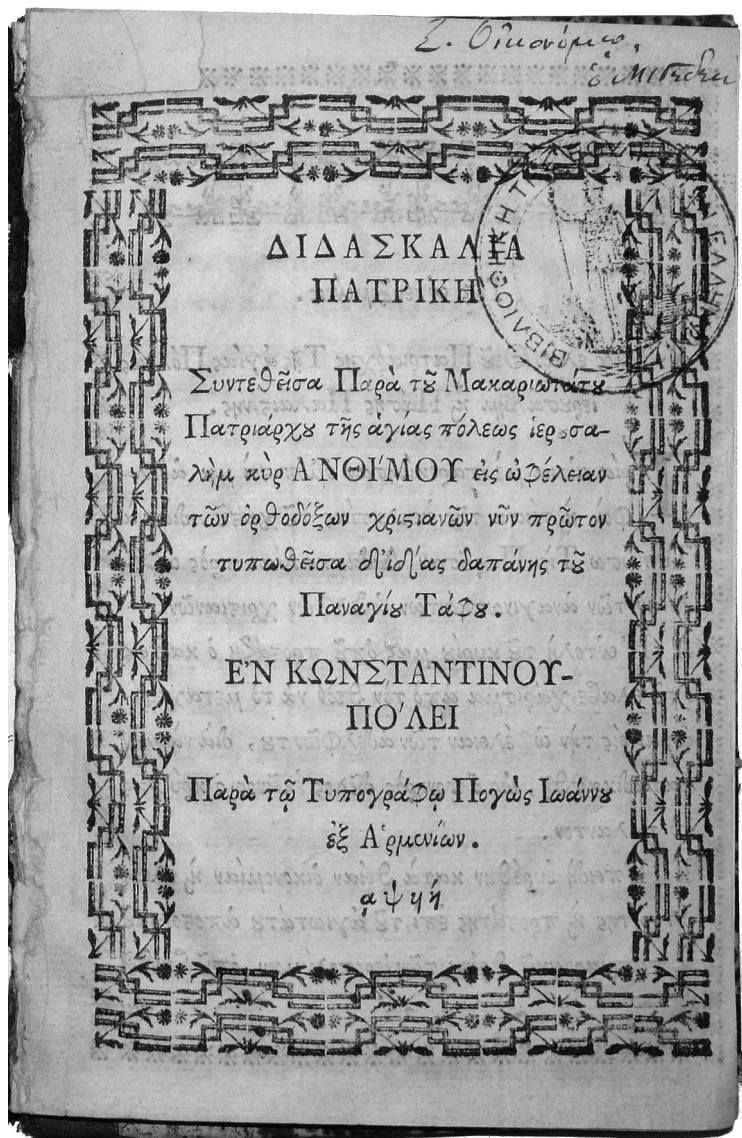
<i>α/α</i>	<i>Σημερινὸς κάτοχος ἀντιτύπου</i>	<i>Προηγούμενοι κήτορες</i>	<i>Ἐκδοση</i>
1	Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς	ἄγνωστοι	1η
2	Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς	Μανουήλ Γεδεών	2η
		Σοφοκλῆς Οἰκονόμος	
3	Βιβλιοθήκη Βρετανικοῦ Μουσείου	Λόρδος Guilford	1η
4	Γεννάδειος Βιβλιοθήκη	Λόρδος Guilford	2η
5	Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Κοζάνης	ἄγνωστοι	1η
6	Μονὴ Ἑσφιγμένου		2η
7	Μονὴ Ἰβήρων	Γεράσιμος μον. Ἰβηρίτης	2η
8	Μονὴ Μεγίστης Λαύρας	Εὐλόγιος Κουρίλας	2η
9	Μονὴ Παντελεήμονος		1η
10	Νεοελληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Σορβόννης	É. Legrand	1η

Εὐχαριστῶ τὸν ἡγούμενο τῆς Μονῆς Ἑσφιγμένου Μεθόδιο, τοὺς συναδέλφους Δημήτριο Χατζημιχαήλ καὶ Εὐθύμιο Λίτσα καὶ τὸν βιβλιοθηκᾶριο τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας ἱερομόναχο Νικόδημο, ποὺ μοῦ ἔδωσαν πρόθυμα τὶς πληροφορίες γιὰ τὰ ἀντίτυπα τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους.

39. Ὁ.π. Οἱ παρατηρήσεις γιὰ τὶς διαφορὲς τῶν ἀντιτύπων στὴν ὑποσημείωση 1.

Ἡ σελίδα τίτλου τῆς πρώτης ἐκδόσης (Ἀντίτυπο Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, φυ-
σικὸ μέγεθος).

Ἡ σελίδα τίτλου τῆς δεύτερης ἐκδόσεως (Ἀντίτυπο Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, φυσικὸ μέγεθος). Ὅτι ἡ σελίδα ἔχει στοιχειοθετηθεῖ ἐξ ἀρχῆς φαίνεται κυρίως ἀπὸ τὴ συνένωση ἐν στίξι λέξεσι ποὺ ἔχουν ἔψιλον γινῶτα (ἓνα τυπογραφικὸ στοιχεῖο ἀντὶ δύο, τοῦ ε καὶ τοῦ ι τῆς πρώτης ἐκδόσεως), ἀπὸ τὴν ἔλλειψη διαστήματος ἀνάμεσα ἐν στίξι λέξεσι δι' ἰδίας καὶ ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα ἐν στίξι λέξει Ἀρμενίων. Οἱ ἄλλες διαφορὲς θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ἀπλῶς διορθώσεις.

παρῆσαν ζωὴν νὰ τρώγῃ τὸν ἄρτον τε μὲ ἰδρωτῶς,
 νὰ ἀπαντᾷ ἀπάνθας ἢ τριβλῆς, θλίψεις δυσυχίας,
 τυρανίας, εἴσανα, δάκρυα, ἀσθενείας, θλαγμῆς,
 συκοφαντίας, ἢ ὅσα τοιαῦτα πικρὰ ἢ λυπηρὰ, προ-
 σωρῆν ὅμως ταῦτα πάντα. ἐπειδὴ ὁ θεὸς τῇ ἀφαιτῷ
 αὐτῇ εὐπλοχίαν ἀπεφάσισε τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀπο-
 θνήσκῃ, ἢ διαλυόμενος εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετεθῇ κατὰ τὴν
 αὐτῇ ἀπόφασιν νὰ ἡμπορέσῃ μὲ καιρὸν νὰ ἀποκτή-
 σῃ πάλιν τὸν παράδεισον, ἢ ἂν ἐγυμνασθῇ καλῶς
 εἰς τὴν παρῆσαν ζωὴν, ἢ δοκιμασθῇ μὲ τὰς πειρασ-
 μῶς ὡς χρυσὸς ἐν χωνευτηρίῳ, νὰ καταξιώθῃ πάλ-
 λιν τῆς μακαρίας ἐκείνης ζωῆς, ἢ νὰ ἐντρυφᾷ αἰωνίως
 τὴν δόξαν τῶν βραβείων ἀγαθῶν μὲ χαρὰν ἢ εὐφρο-
 σύνην αἰώνιον. διὰ τῆτο ὅσοι εἶχον εἰς τὰς ψυχὰς ταν-
 ῖς ῥοζομένην αὐτὴν τῇ θεῷ τὴν δικαίαν ἀπόφασιν, ἢ ἐγνώ-
 ριζαν τὴν οἰκονομίαν τῆς ἐξουρίας ταύτης ἀπὸ τὸν παρά-
 δεισον ἄνδρες ἢ γυναῖκες ἀπὸ ἀδάμ μέχρι τῶν ἐσχά-
 των, ἐδόξαζαν τὸν θεόν, ἢ μὲ ὅλον ὅπῃ ἦσαν ἐξορῶσι
 μὲ πικρίας ἢ βασανὰ, εὐχαριστοῦντο, ἢ ἐτρεχον διὰ πυ-
 ρὸς ἢ ὕδατος, ὑπομένοντες τὰς θλίψεις τῆς παρῆσης
 8 ζω

Ἡ σελίδα 8 τῆς πρώτης ἐκδόσεως (Ἀντίτυπο Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, φυσικὸ μέγεθος).

να ἀπαντᾷ ἀκάνθας ἢ τριβόλους, θλίψεις, δυσυχίας,
 τυρανίας, εἴσανα, δάκρυα, ἀσθενείας, θωγμῆς,
 συκοφαντίας, ἢ ὅσα τοιαῦτα πικρὰ ἢ λυπηρὰ, προ-
 σωρῶν ὅμως ταῦτα πάντα. ἐπειδὴ ὁ θεὸς τῇ ἀφάτῳ
 αὐτῷ εὐστολαχίᾳ ἀπεφάσισε τὸν ἐν θρωπονὰ ἀπο-
 θήσκει, ἢ διαλυόμενος εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη κατὰ τὴν
 αὐτῷ ἀπόφασιν νὰ ἡμπορέσῃ μὲ καιρὸν νὰ ἀποκτή-
 σῃ πάλιν τὸν παράθετον, ἢ ἀφ' ἑγυμνασθῇ καλῶς
 εἰς τὴν παρῶσαν ζωὴν, ἢ δοκιμασθῇ μὲ τὴς πειρασ-
 μῶς ὡς χρυσὸς ἐν ἡλυνετηρίῳ, νὰ καταξιώθῃ πάλιν
 τῆς μακαρίας ἐκείνης ζωῆς, ἢ νὰ ἐνθουφᾷ αἰωνίως
 τὴν δόξαν τῶν βραβείων ἀγαθῶν μὲ χαράν, ἢ εὐφρο-
 σύνην αἰώνιον. διὰ τὰς ὅσας ἔχον ἐκείνας ψυχὰς τῶν
 ῥιζομένων αὐτὴν τῷ θεῷ τὴν δικαίαν ἀπόφασιν, ἢ ἐγνώ-
 ριζαν τὴν οἰκονομίαν τῆς ἐξωρίας ταύτης ἀπὸ τὸν παρά-
 θετον ἀνδρες ἢ γυναῖκες ἀπὸ ἀδάμ μέχρι τῶν ἐσχά-
 των, ἐδόξαζαν τὸν θεόν, ἢ μὲ ὅλον ὅπως ἦσαν ἐξοριζοί
 μὲ πικρίας ἢ εἴσανα, εὐχαρισζόντο, ἢ ἐτρέχον διὰ πυ-
 ρὸς ἢ ὕδατος, ὑπομένοντες τὰς θλίψεις τῆς παρῶσης
 ζωῆς, ἢ ἐλπίζοντες νὰ ἀποκατασταθῶν εἰς τὴν μέλλου-
 σαν ἢ μακαρίαν ζωὴν τῆς παραδείσου. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ

Ἡ σελίδα 6 τῆς 2ης ἐκδόσεως, μὲ τὸ ἴδιο κείμενο. Ὁ τυπογράφος ἔχει ἤδη κερ-
 δίσει δύο σελίδες (καταργώντας τις λευκὲς 2 καὶ 6 τῆς πρώτης ἐκδόσεως) καὶ
 δύο ἀράδες κειμένου (Ἀντίτυπο Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, φυσικὸ μέγεθος). Μὲ
 τοὺς κύκλους δείχνω τὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα διαφέρει ἡ νέα στοιχειοθεσία.

“Ωρα νά ἀπαντήσουμε στοῦ ἐρώτημα γιά τὸ ὁποῖο χρειάστηκε ἡ διαπίστωση τοῦ σχήματος: στὴ μία ἔκδοση, αὐτὴ τῶν 24 σελίδων, χρειάζοταν ἐνάμισι τυπογραφικὸ φύλλο (ἓνα δεκαεξασέλιδο+ἓνα ὀκτασέλιδο) γιὰ ἓνα ἀντίτυπο, ἐνῶ στὴν ἄλλη χρειάζονταν δύο τυπογραφικὰ φύλλα (δύο δεκαεξασέλιδα), πράγμα πού σημαίνει ὅτι κάθε ἡμέρα στὴ μία περίπτωση τυπώνονταν λίγο περισσότερα ἀπὸ 650 (1.000:1,5) ἀντίτυπα τοῦ φυλλαδίου ἐνῶ στὴν ἄλλη 500 (1.000:2) ἀντίτυπα. Ποιὰ ἀπὸ τὶς δύο ἐκδόσεις εἶδε ὁ Browne νὰ τυπώνεται πρὶν τὶς 2 Ἀπριλίου 1798; Θὰ πρέπει νὰ εἶδε τὴν πρώτη ἔκδοση, καὶ πρώτη, κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι αὐτὴ μὲ τὶς 32 σελίδες, ὅπως θὰ προσπαθῆσω νὰ δείξω.

Μᾶς χρειάζονται, γιὰ νὰ προχωρήσουμε, δύο παραδοχές: πρῶτον, οἱ συντελεστὲς τῆς ἔκδοσης δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶχαν προβλέψει τὴν ἀνάγκη δεύτερης ἔκδοσης σὲ σχετικὰ σύντομο χρονικὸ διάστημα, διαφορετικὰ εἴτε θὰ εἶχαν τυπώσει περισσότερα ἀντίτυπα, εἴτε δὲν θὰ εἶχαν διαλύσει τοὺς στοιχειοδέσμους, θὰ εἶχαν κρατήσει δηλαδὴ τὶς στοιχειοθετημένες σελίδες, προκειμένου νὰ ἀποφύγουν τὴν κοπιαστικὴ ἐργασία τῆς διάλυσης καὶ τὴ δεύτερη στοιχειοθεσία καὶ σελιδοποίηση, καί, δεύτερον, κάποιος λόγος ἐπέβαλε τὴν πραγματοποίηση τῆς δεύτερης ἔκδοσης μέσα στὴν ἴδια χρονιά. Ἄν οἱ παραδοχὲς αὐτὲς δὲν εἶναι λαμβασμένες, καὶ μὲ δεδομένο ὅτι ἡ πρώτη ἔκδοση εἶχε κυκλοφορήσει τὴν ἀνοιχὴ τοῦ 1798, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ὁ πιθανότερος λόγος γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς δεύτερης ἔκδοσης θεωρῶ ὅτι εἶναι ἡ ἀνάγκη γιὰ ἀποστολὴ περισσότερων ἀντιτύπων στὶς ἐπαρχίες μετὰ τὴν ὄξυνση τῶν γαλλο-οθωμανικῶν σχέσεων τὸ καλοκαίρι τοῦ ἴδιου ἔτους καὶ κυρίως μετὰ τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου κατὰ τῆς Γαλλίας στὶς ἀρχὲς Σεπτεμβρίου.

Ἄν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ἀφενὸς ὅτι ἡ δεύτερη ἔκδοση ἐγίνε στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο, ἀφοῦ ἐκεῖ ἦταν ἀποκλειστικὰ ἀπασχολημένος ὁ Πογῶς Ἰωάννου, ἄρα δὲν λειτουργοῦσε ἄλλο ἐλληνικὸ τυπογραφεῖο στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ ἀφετέρου ὅτι μπορούμε νὰ ἀκολουθήσουμε ἓναν σχετικὰ ἀσφαλὴ δρόμο προκειμένου νὰ διαπιστώσουμε ποιὰ ἀπὸ τὶς δύο ἐκδόσεις εἶναι ἡ πρώτη: θὰ ἀναζητήσουμε διαφορὲς στὰ κείμενα καὶ θὰ συγκρίνουμε τὰ σημεῖα πού διαφέρουν μὲ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ ἀναδημοσιευμένου ἀπὸ τὸν Κοραῖ κειμένου· ἂν πράγματι ὑπάρχουν διαφορὲς, πρώτη ἔκδοση θὰ εἶναι ἐκεῖνη πού τὸ κείμενό της ταυτίζεται μ’ ἐκεῖνο πού ἔχει προταχθεῖ τῆς *Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας*, ἐφόσον, ἐπαναλαμβάνω, ἔχουμε δεχθεῖ ὅτι ἡ *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία* δόθηκε γιὰ ἐκτύπωση πρὶν τὸ τέλος Ἰουνίου τοῦ 1798.

Προσθῆκες ἢ ἀφαιρέσεις στὰ κείμενα δὲν ὑπάρχουν, βρίσκει κανεῖς μικροδιαφορὲς, ὀρθογραφικὲς κυρίως, στὶς ὁποῖες ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ βασισθεῖ κανένα ἀσφαλὲς συμπέρασμα· σὲ τρία σημεῖα ὥστόσο τὰ κείμενα διαφέρουν χαρακτηριστικὰ, καὶ νομίζω ὅτι οἱ διαφορὲς αὐτὲς μᾶς δίνουν ἓνα καλὸ κλειδί: πρόκειται γιὰ τρεῖς λέξεις σὲ τρεῖς στίχους τοῦ συνθεμένου ἀπὸ τὸν πρωτοφάλητ Ἰακωβάκη (Γιακουμάκη) τὸν Πελοποννήσιο συνοδευτικοῦ καὶ συμπλη-

ρωματικοῦ τῆς Πατρικῆς Διδασκαλίας στιχουργήματος.⁴⁰ στὴ μία ἀπὸ τὶς δύο ἐκδόσεις οἱ λέξεις αὐτὲς ἔχουν στοιχειοθετηθεῖ λαμβασμένα, μὲ ἀποτέλεσμα ἓνα ἡμιστίχιο νὰ εἶναι περίπου ἀκατανόητο, ἓνα ἄλλο κακότεχνο καὶ ἓνα τρίτο ἐπίσης κακότεχνο καὶ μὲ ὑπονομευμένο τὸ νόημά του: στὴ σελίδα 26 τῆς ἔκδοσης μὲ τὶς 32 σελίδες, στὸν 4ο καὶ 5ο στίχο διαβάζουμε:

*Πρὸ πάντων λέγει ἡ γραφή νὰ κάμνωμεν δεήσεις,
ὕπὲρ τῶν βασιλέων μας πάντοτε καὶ ἐπίσης.*

Παρέπεμπε προφανῶς μὲ τοὺς στίχους αὐτοὺς ὁ πρωτοψάλτης Γιακουμάκης στὴν Α' πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου, ὅπου (2, 3) διαβάζουμε: «Παρακαλῶ οὖν πρῶτον πάντων ποιεῖσθαι δεήσεις, προσευχάς, ἐντεύξεις, εὐχαριστίας, ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων, ὑπὲρ βασιλέων καὶ πάντων τῶν ἐν ὑπεροχῇ ὄντων, ἵνα ἡρεμον καὶ ἡσύχιον βίον διάγωμεν ἐν πάσῃ εὐσεβείᾳ καὶ σεμνότητι». Ἐκεῖνο λοιπὸν τὸ «ἐπίσης» στὸ τέλος τοῦ δεύτερου στίχου δὲν ἔχει νόημα. Στὴν ἄλλη ἔκδοση, τῶν 24 σελίδων, τῇ θέσῃ τοῦ ἀκατανόητου «ἐπίσης» ἔχει ἡ ἀνορθόγραφα στοιχειοθετημένη ἀλλὰ ταιριαστὴ στὸ νόημα λέξι «ἐτίσεις»:

*Πρὸ πάντων λέγει ἡ γραφή νὰ κάμνωμεν δεήσεις,
ὕπὲρ τῶν βασιλέων μας πάντοτε καὶ ἐτίσεις.*

«Αἰτήσεις» ὅπωςδὴποτε εἶναι ἡ λέξι μὲ τὴν ὁποία ὁ Γιακουμάκης εἶχε συνοψίσει τὶς λέξεις «προσευχάς, ἐντεύξεις» τοῦ Παύλου, λέξι ποὺ χρησιμοποίησαν οὕτως ἢ ἄλλως κληρικοὶ καὶ ἱεροψάλτες γιὰ νὰ χαρακτηρίσουν τὶς δεήσεις ποὺ ἐκφωνοῦσαν οἱ διάκονοι ἢ οἱ ἱερεῖς στὸν Ἑσπερινό, στὸν Ὅρθρο καὶ στὴ Θεία Λειτουργία.⁴¹ Στὸ ἀναδημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Κοραῆ κείμενο, στὴ σελίδα 23 τῆς Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας, ἡ λέξι εἶναι «ἐπίσης», ἰσχυρὴ ἔνδειξι ὅτι ὁ Κοραῆς εἶχε στὰ χέρια του τὴν ἔκδοση τῶν 32 σελίδων μὲ τὸ λαμβασμένο κείμενο. Ἄς δοῦμε καὶ τὰ ἄλλα δύο σημεῖα. Στὴ σελίδα [27] τῆς ἔκδοσης τῶν 32 σελίδων οἱ στίχοι 3-6 ἔχουν ὥς ἑξῆς:

*Ὁδὸν μόνον νὰ προσφέρωμεν κάθε περιουσίαν,
ἀλλὰ καὶ βδελυττώμεθα καὶ κάθε ἀναρχίαν.
Αὐτὸ εἶν' θέλημα Θεοῦ αὐτὸ ἡ σωτηρία,
αὐτὸ εἶναι ἡ ἀληθινὴ πάντως ἡ σωτηρία.*

40. Γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ στιχουργήματος στηριζόμαστε στὴ μοναδικὴ μαρτυρία τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου. Βλ. παραπάνω, σ. 76.

41. Τὰ τμήματα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν: «Ἐτι δέόμεθα ὑπὲρ τῶν εὐσεβεστάτων, καὶ θεοφυλάκτων Βασιλέων ἡμῶν, κράτους, νίκης, διαμονῆς, υἱείας, σωτηρίας αὐτῶν, καὶ τὸν Κύριον τὸν Θεόν ἡμῶν ἐπὶ πλεόν συνεργῆσαι, κατευοδῶσαι αὐτοὺς ἐν πᾶσι, καὶ ὑποτάξαι ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτῶν πάντα ἔχθρον καὶ πολέμιον» (Ἑσπερινός). «Ἐπὲρ τῶν εὐσεβεστάτων, καὶ θεοφυλάκτων Βασιλέων ἡμῶν, παντὸς τοῦ Παλατίου καὶ του Στρατοπέδου αὐτῶν, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν» (Λειτουργία Χρυσοστόμου). Τὴν ἐπισημάνση γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ὅρου «αἰτήσεις» μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ὀφείλω στὸν Τριαντάφυλλο Σικλαβενίτη.

Στή σελίδα [24] τῆς ἄλλης ἔκδοσης οἱ στίχοι εἶναι καλύτεροι καὶ τὸ νόημά τους ταιριάζει περισσότερο μὲ ἐκεῖνο τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας*. Τὸ πρῶτο («καὶ») τοῦ 4ου στίχου ἔχει ἀντικατασταθεῖ μὲ τὸ «νὰ» καὶ ἐκεῖνη ἡ ἀνεξήγητη δεύτερη («σωτηρία») τοῦ 6ου στίχου ἔχει γίνει «ἐλευθερία», ἀφοῦ ὁ 5ος καὶ ὁ 6ος στίχος φαίνεται νὰ γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Γιακουμάκη γιὰ νὰ ἀποδώσουν ἓνα συγκεκριμένο σημεῖο τοῦ κειμένου ποὺ προηγεῖται: κατὰ τὴν *Πατρικὴ Διδασκαλία*, «Ἡ μόνη ἐπαινετὴ ἐλευθερία εἶναι ἡ κατὰ τὸ τρίτον σημαίνον», δηλαδὴ «Γ' λέγεται ἐλευθερία τὸ νὰ ζῇ τινὰς κατὰ τοὺς θεῖους καὶ ἀνθρωπίνους νόμους, τουτέστι τὸ νὰ ζῇ ἐλεύθερος ἀπὸ κάθε ἔλεγχον τῆς συνειδήσεως, καὶ ἀπὸ παιδείαν [= τιμωρία] πολιτικῆν».⁴² Παραθέτω καὶ τοὺς διορθωμένους στίχους τῆς ἔκδοσης τῶν 24 σελίδων:

*Οὐ μόνον νὰ προσφέρωμεν κάθε περιουσίαν,
ἀλλὰ νὰ βδελυττώμεθα καὶ κάθε ἀναρχίαν.
Αὐτὸ εἶν' θέλημα Θεοῦ αὐτὸ ἡ σωτηρία,
αὐτ' εἶναι ἡ ἀληθινὴ πάντως ἐλευθερία.*

Τὸ γεγονός ἐστὶ ὅτι ὁ Κοραῆς ἔχει καὶ στὰ σημεῖα αὐτὰ τὸ λαμβασμένο κείμενο τῆς πρώτης ἔκδοσης τῶν 32 σελίδων ἀποδεικνύει ὅτι μόνο αὐτὴν ἐγνώριζε τὴν ἀνοικτὴ τοῦ 1798.

Ἄς συνοψίσουμε: ἂν οἱ συλλογισμοὶ ποὺ προηγήθηκαν εἶναι σωστοί, καὶ νομίζω ὅτι εἶναι, ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας* ἐγινε στὶς ἀρχές, ἴσως τὸν Μάρτιο, τοῦ 1798 σὲ ἓνα τυπογραφικὸ ἐργαστήριο, ποὺ εἶχε στηθεῖ μὲ πρωτοβουλία τῶν πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων καὶ Κωνσταντινουπόλεως, προκειμένου νὰ καλυφθοῦν τρέχουσες ἀνάγκες σὲ ἀντιγαλλικὰ ἔντυπα, τὰ ὁποῖα ἦταν δύσκολο ἢ ἀδύνατο νὰ τυπωθοῦν ἄλλοι. τὸ ἐργαστήριο διηύθυνε ὁ Πογῶς Ἰωάννου· κατὰ τὴ στοιχειοθεσίαν παρεισέφερσαν μεταξὺ ἄλλων τρία λάθη ποὺ ζημίωναν κάπως τὸ νόημα τοῦ συνοδευτικοῦ στιχουργήματος: τὸ φυλλάδιο ἔχει 80 σχῆμα, κάθε ἀντίτυπο δηλαδὴ σχηματίσθηκε ἀπὸ δύο δεκαεξασέλιδα, στὰ ὁποῖα ἑπτὰ σελίδες (2, 6, 28-32) ἦσαν λευκές· ὁ ρυθμὸς παραγωγῆς ἦταν περίπου 500 ἀντίτυπα τὴν ἡμέρα.

Ἡ δεύτερη ἔκδοση πραγματοποιήθηκε πιθανότατα τὸ φθινόπωρο τοῦ 1798 στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο, τὸ ὁποῖο εἶχε στὸ μεταξὺ ἰδρυθεῖ, πιθανὸν μὲ τὴ μεταφορὰ τοῦ τυπογραφικοῦ ἐξοπλισμοῦ, τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῦσε ἡδη ὁ Πογῶς Ἰωάννου, στοὺς χώρους τοῦ Πατριαρχείου· ἡ σελίδα τοῦ τίτλου δὲν ἄλλαξε, προφανῶς ἐπειδὴ ὁ διευθυντὴς τοῦ καταστήματος πῆρε τὴν ἐντολὴ νὰ κάνει πιστὴ ἀναπαραγωγὴ τοῦ φυλλαδίου· τὰ τρία λάθη στὸ στιχοῦργημα διορθώθηκαν· τὸ νέο φυλλάδιο ἔχει ἐπίσης 80 σχῆμα, ἀλλὰ γιὰ οἰκονομία χαρτιοῦ, καὶ ἴσως γιὰ αὐξηση τοῦ ρυθμοῦ παραγωγῆς, κάθε ἀντίτυπο σχηματίσθηκε ἀπὸ

42. Σελ. [17]-[18] τῆς ἔκδοσης τῶν 24 σελίδων, 20-21, τῆς ἔκδοσης τῶν 32 σελίδων, 18-19 τῆς *Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας*.

✠ Πρὸ πάντων λέγει ἡ γραφὴ νὰ κάμνωμεν δεήσεις , ✠
 ✠ ὑπὲρ τῶν βασιλέων μας πάντοτε ἢ ἐπίσης . ✠

Ἀπὸ τὴν 1η ἐκδοση τῆς Πατρικῆς Διδασκαλίας, σ. [26].

Πρὸ πάντων λέγει ἡ γραφὴ νὰ κάμνωμεν δεήσεις
 ὑπὲρ τῶν βασιλέων μας πάντοτε καὶ ἐπίσης .

Οἱ ἴδιοι στίχοι στὴν Ἀδελφικὴ Διδασκαλία, σ. 23.

✠ Πρὸ πάντων λέγει ἡ γραφὴ νὰ κάμνωμεν δεήσεις , ✠
 ✠ ὑπὲρ τῶν βασιλέων μας πάντοτε ἢ ἐπίσης . ✠

«Διορθωμένη» ἡ τελευταία λέξη στὴ 2η ἐκδοση τῆς Πατρικῆς Διδασκαλίας, σ. 23.

✠ Οὐ μόνον νὰ προσφέρωμεν κάθε περισσίαν , ✠
 ✠ ἀλλὰ ἢ βδελυττώμεθα ἢ κάθε ἀναρχίαν . ✠
 ✠ Αὐτὸ εἶν βέλημα Θεῷ αὐτὸ ἡ σωτηρία , ✠
 ✠ αὐτ' εἶναι ἡ ἀληθινὴ πάντως ἡ σωτηρία . ✠

Ἀπὸ τὴν 1η ἐκδοση τῆς Πατρικῆς Διδασκαλίας, σ. [27].

Οὐ μόνον νὰ προσφέρωμεν κάθε περισσίαν ,
 Ἀλλὰ καὶ βδελυττώμεθα καὶ κάθε ἀναρχίαν .
 Αὐτὸ εἶν βέλημα Θεῷ , αὐτὸ ἡ σωτηρία ,
 Αὐτ' εἶναι ἡ ἀληθινὴ πάντως ἡ σωτηρία .

Οἱ ἴδιοι στίχοι στὴν Ἀδελφικὴ Διδασκαλία, σ. 24.

✠ Οὐ μόνον νὰ προσφέρωμεν κάθε περισσίαν , ✠
 ✠ ἀλλὰ νὰ βδελυττώμεθα ἢ κάθε ἀναρχίαν . ✠
 ✠ Αὐτὸ εἶν βέλημα Θεῷ αὐτὸ ἡ σωτηρία , ✠
 ✠ αὐτ' εἶναι ἡ ἀληθινὴ πάντως ἡ σωτηρία . ✠

Διορθωμένα τὰ λάθη στὴ 2η ἐκδοση τῆς Πατρικῆς Διδασκαλίας, σ. [24].

ένα δεκαεξασέλιδο και ένα οκτασέλιδο, αφού καταργήθηκαν οι λευκές σελίδες και το κυρίως κείμενο της *Πατρικής Διδασκαλίας* κατέλαβε 18 σελίδες αντί 19 που χρειάσθηκαν στην πρώτη έκδοση· αυτό το κατόρθωσε ο τυπογράφος καταργώντας τη σελιδαρίθμηση για να κερδίσει μία άράδα ανά σελίδα: στην πρώτη έκδοση έχουμε 20 άράδες κειμένου, ενώ στη δεύτερη 21· έτσι, ενώ στην πρώτη έκδοση σε μία ημέρα μπορούσαν να τυπωθούν 500 αντίτυπα του βιβλίου, για τα όποια θα χρειάζονταν 1.000 φύλλα, στη δεύτερη έκδοση με την ίδια ποσότητα χαρτιού και επίσης σε μία ημέρα μπορούσαν να τυπωθούν γύρω στα 660 αντίτυπα. Πόσες ημέρες τύπωναν δεν το ξέρουμε, και πιθανότατα δεν θα το μάθουμε ποτέ, ούτε για την πρώτη ούτε για τη δεύτερη έκδοση, ώστε να υπολογίσουμε κατά προσέγγιση τον αριθμό των αντιτύπων. Σήμερα, όπως είδαμε, σώζονται πέντε αντίτυπα της πρώτης και άλλα τόσα της δεύτερης έκδοσης· αν αυτή ή καλή μοιρασιά δεν οφείλεται μόνο σε συμπτώσεις, ίσως δείχνει ότι ο αριθμός των αντιτύπων της δεύτερης έκδοσης δεν διέφερε πολύ από αυτόν της πρώτης.

SUMMARY

Yannis Kokkonas, *An eyewitness to the printing of Διδασκαλία Πατρική* (Dhidhaskalia Patriki) and the two editions of the 1798 pamphlet

The pamphlet titled *Διδασκαλία Πατρική*, which was printed in Constantinople in 1798, was one of the documents used by the Orthodox Church to limit the influence exerted by French philosophic and political ideas within its area of jurisdiction. The article in hand aspires to shed light on some of the unrevealed aspects of the creation of the pamphlet in question. More specifically, a short –however very revealing– mention in William George Browne’s book *Travels in Africa, Egypt and Syria, from the years 1792 to 1798*, London 1799, is presented and analyzed; W.G. Browne was a traveller of English origin located in Constantinople and visiting the printing office of interest at the beginning of the year 1798 while the pamphlet was being printed; furthermore, it has been concluded that the pamphlet had been printed twice in Constantinople in 1798 –contrary to common belief so far– with the use of the same printing types, however different composition and page-setting. The copies of the one edition comprise 32 pages, while these of the other 24 pages, both of them in 8o and, based on the fact that according to Browne, sheets were being printed at a rate of 1,000 a day, we have reason to believe that the first edition came out in 500, while the second in approximately 660 copies a day. Based on the comparison between the text of each one of the two editions mentioned above and the same text republished by Adamantios Korais in the pamphlet *Ἀδελφική Διδασκαλία* also in 1798, we have established that the first edition was the one comprising 32 pages and assume that the second edition came to reality during the autumn of 1798, when the copies of the former ran out or were deemed insufficient for the initial propagandistic purposes given the increased demand caused by the declaration of war by the Ottomans against France. In addition, the authorship of the text is discussed and a line of arguments is presented supporting that, despite what has been written from time to time, no valid reason exists for questioning the fact that *Διδασκαλία Πατρική* was written by Anthimos, Patriarch of Jerusalem.

